

ГЕНРЫХ ДАЛЦОВІЧ УСЁ ЯШЧЭ НАПЕРАДЗЕ

1

Нечакана і незаўважна прайшла пара высокага светлага неба, яркага сонца, празрыстых белых воблакаў: набеглі халодныя сіберныя вятры, нагналі нізкіх і цяжкіх хмар. На дварэ стала кожнага дня імжэць, халаднець, а на бярозах жаўцела і ападала долу лісце.

Раней я не заўважаў гэтай свежай пары, не ўмеў добра прыкмеціць, калі пачынаецца ранняя восень, – калі яшчэ ў жніўні аднаго дня лёгенька пацягне цвярозлівай здаровасцю, паніжэе, стане чуйным, шэрым неба, лес і поле запахнуць верасамі і свежай раллёю. Гэта не адразу ўбачыш, пачуеш; але як прашуміць над табою, праляціць і схваецца за небакраем плейма шпакоў, толькі тады ясна адчуеш, што гэта не выпадкова: апусцела поле, ужо даўно няма ластавак, адыходзіць цяпло і ідзе штосьці новае, – і ты ўвесь напаўняешся гэтым новым, сур'ёзным і сталым пачуццём.

Сёлета я пасталеў, адчуў нешта новае, – таму, што выпісаўся, выехаў летам з горада і зноў вярнуўся ў вёску, стаў працаваць настаўнікам. Трапіў я не ў свае родныя мясціны, а «за свет», як кажа мая маці, – на той бок Мінска. Стаў на кватэры ў старэнькім ашалеяваным доміку, у пажылых гаспадароў-пенсіянераў, з першых дзён спадабаўся гаспадыні: суседзі сталі шаптацца, што яна задумала ажаніць мяне са сваёй дачкой-пятушкай.

Гэтая Ленка, высокая, поўная, скончыла летам дзевяцігодку, нікуды не паступіла і цяпер гуляе, вылежваецца дома – у саўгас на работу ісці не хоча («дзевяць класаў канчала»), а ў горад не пускае маці. Я колькі разоў паглядзеў на гэтую Ленку, падумаў сабе «добрая дзеўка», але заляцацца не стаў: далей ад спакусы.

Адразу пасля горада мне тут, у невялікай вёсцы, сумна, неяк няўтульна. Моладзі мала, усе ў горадзе, прыязджаюць дамоў толькі суботаю. Сустрэўся я колькі раз на вечарынках з тутэйшымі хлопцамі-аднагодкамі – і адпала ахвота бавіць з імі час: яны думаюць зусім не так, як я, і гутарка ў іх адна – пра сваю работу. Пра трактары і машыны. І яны мне, і я ім не мог нічога многа сказаць. Перакінуліся мы адным-двума словамі пра тое, што ўсе добра ведалі, і яны болей мяне не зачэпілі, хоць і на «вы» называлі, і я больш не загаварыў да іх, думаў пра сваё. Пасядзеў крыху, паслухаў іх, вясёлых і бесклапотных, і пайшоў дамоў. Прападаю дзень у школе (даю ўрокі, пакідаю дзяцей на дадатковыя, вяду літаратурны гурток). Калі прыйду дамоў, адпачываю, чытаю ці правяраю сшыткі, пішу сябрам лісты. Толькі вечарам выйду пасядзець на лаўцы, падыхаць паветрам і дапільнаваць паштальёнку (можа, будзе пісьмо). Сяджу і наглядаю, як людзі завіхаюцца, грабуць бульбу, абіваюць кашы і носяць у скляпы поўныя мяхі, валакуць з лесу грыбы. Гляджу на адзінокі, рэдзенькі дымок: цяпер у печы мала хто паліць вечарам, а то і зусім не паліць. І не таму, што берагуць людзі дровы, а напрацаваюцца, натопчуцца за дзень, сяк-так уходзяцца па гаспадарцы, паг'юць малака і кладуцца спаць.

Выйсці, зайсці няма да каго: настаўнікі нашы жывуць далёка, у другой вёсцы, а з тутэйшых суседзяў я яшчэ нікога не ведаю. Адвыкаю пакрысе ад горада, перастаў штодня прасвацца, галіцца, чысціць туплі (пасля дажджу па нашых вуліцах нельга прайсці, я ўжо задумаў пасля першай аплаты купіць боты), забываю горад, толькі сняцца ноччу высокія шматпавярховыя дамы, вялікія універмагі і кнігарні, кінатэатры, шырокі праспект, па якім штохвіліны ідуць і ідуць кудысьці людзі. А ў вушах звяняць нашы студэнцкія гутаркі, калі мы спрачаліся пра вершы Еўтушэнкі, аповесці Быкава, пра «срдзітых маладых людзей», пра авангардыстаў, пра песні Высоцкага... Ды пра што мы толькі студэнтамі не спрачаліся, у чым толькі не хацелі разабрацца, каго мы толькі не хвалілі і не лялі!..

Яшчэ слаба верыцца, што я цяпер не студэнт, ранічкамі нават усхопліваюся, хутчэй аправаюся, бягу мыцца – баюся спазніцца на лекцыю. Гляню на чужую хату, на стосы сшыткаў на сталі, – сяду і лаю сябе: «Павел, мілы мой, ты ўжо не Павел, не дыпломнік, а Павел Мікалаевіч, настаўнік, будзь крыху болей салідны і не смяшы людзей. Цяпер ты стаў жыць сталей, вучыць дзятву і зарабляць сабе кавалак хлеба, аддаваць Радзіме доўг, які яна табе пазычала пятнаццаць гадоў...»

Я, калі казаць шчыра, хацеў пасля інстытута застацца ў горадзе, уладкавацца ў мінскую школу ці рэдактарам у якое выдавецтва, але мяне ў сталіцы не пакінулі, сказалі: калі вас пасылаюць у вёску – то і едзьце, парабіце свае тры гады, а там нешта будзе відаць. У аспірантуру таксама не збіраліся мяне запрашаць, не бачылі ўва мне вялікага вучонага, таму я і апынуўся тут, у Міланьскай школе.

Я ехаў сюды і загадзя ведаў, што ў любой вёсцы не сходзіш на «Мелодыі сяброў», на футбол, у тэатр ці ў філармонію, кнігарню, не пачуеш свежых плётак пра артыстак, пісьменнікаў ці футбалістаў... Але ж тых Іванаву, Мар'янавіча, Магамаева, Крысталінскую можна паслухаць і паглядзець па тэлевізары, цяпер не той век, што трэба суткамі дабірацца на конях у горад, што ў вёсках цёмната і глухата. Гэта гарадскім вёска мо страшная, а я, вясковы, яе не баюся, буду жыць і працаваць старацца так, як вучылі ў інстытуце.

«Папрацуем, Павел Мікалаевіч, – думаў я, – папрацуем і паглядзім, што будзе».

Загадчык райана хацеў паслаць мяне на працу ў васьмігодку (калі мяне забяруць восенню ў войска, для васьмігодкі будзе лягчэй; яшчэ ў Міланьках ніхто з маладых больш года не заставаўся, таму, як пасля я даведаўся, мною «заткнулі» дзюрку). Загадчык, калі сватаў мяне ў гэтую школу, хваліўся, што ў Міланьках – вялікі лес, глыбокая рака, разумныя настаўнікі, і мне там будзе выгода.

Я паслухаў яго і паехаў. У школе мне казалі, што моваведа ім трэба, гадзін вольных хапае, далі мне весці тры мовы – рускую, беларускую і нямецкую. Набралася ўсіх разам дваццаць пяць гадзін. Каб сказаць студэнтам, то жартавалі б: варта яшчэ ўзяць спевы, маляванне, фізкультуру...

Папрацаваў два месяцы і бачу, што стамляюся. Студэнтам было лягчэй: сядзі і слухай або прыкідвайся, што ловіш кожнае слова выкладчыка. А цяпер цяжкавата – нагаваруся так, што ахрыпае голас, баліць галава; прыйдзеш дамоў і не хочацца есці. Гаспадыня пачала ўжо бедаваць, што худнею.

Я думаў, што дзеці ў васьмігодцы будуць невялікія, ціхмяныя, будуць вельмі паважаць і слухацца настаўніка. Але на першым уроку ўбачыў, што памыляюся: здаліся яны мне вельмі шумлівымі і непаслухмянымі; пасля першага тыдня ўбачыў, што многа дзяцей і вучыцца не хоча, не піша дома і не чытае; пакіну пасля ўрока – уцякаюць, а назаўтра не прыходзяць на мае ўрокі зусім.

Надта цяжкі шосты клас. Не клас, а «дзікая дывізія»: сорок вучняў, трыццаць хлопцаў, з якіх пяць ці шэсць пераросткаў і другагоднікаў. З імі цяжка, нават не ведаю, што рабіць: зусім не хочучь слухацца, адвернешся запісаць што-небудзь на дошцы – б'юцца між сабою ці крыўдзяць дзяўчат. І дома за кніжку не бяруцца.

На другім тыдні я падняў аднаго такога «героя» і рашыў перад класам прысароміць.

– Зразумей, сябра, – кажу яму, – ты ж не слухаеш настаўніка, дома сам не займаешся, уцякаеш з урокаў. Ты ж нічога ведаць не будзеш, толькі адны двойкі будзеш хапаць.

– Ну і што? – смяецца ён.

– Я і за чвэрць пастаўлю табе двойку, – палохаў я далей.

– Стаўляйце, вы настаўнік, – кажа вучань, стаіць і ківаецца.

– Будзеш так вучыцца, я і за другую тое ж выведу. Пасля выйдзе, што і за год двойку схопіш.

– Ну і што? – паціскае ён плячыма, усміхаецца.

– Як – што? – здзіўляюся я, – У сёмы клас не перавяду.

– Пераведзяце, – самаўпэўнена гаворыць вучань.

– Як гэта – «пераведзяце»? Хто цябе з двойкамі пусціць?

– Пусцяць. У нас усіх пераводзяць.

– А я вось не перавяду, – кажу я, – памру, але невука не перавяду.

– Дырэктар скажа – і пераведзяце, – пасміхаецца, – а то я магу ў шосты зноў не пайсці, дома сядзець.

Не пайду ў школу – самі прыйдзеце прасіць, каб хадзіў.

– Ну, брат, не дачакаешся, – кажу я.

– Прыйдзеце. Бо калі я не скончу восем класаў, вас пакараць могуць: цяпер усе павінны васьмігодку канчаць.

– Бач, які ты разумны, як усё ведаеш! – сказаў я і здзіўўся, што я так раней не думаў, здаецца, так не думалі і мае аднагодкі, так не разбіраліся цвяроза, стала, як разбіраюцца дзеці цяпер. – Ты вучыся, каб нешта ведаць, вялікім чалавекам быць.

– А! З нашай школы ніхто нікуды не паступае, – махае рукою вучань.

– Вучыцца трэба, старацца, – кажу я, – канечне, як ты вучышся, дык са сваімі ведамі нікуды не паступіш.

– А я і не буду паступаць, – кажа вучань, – мне бацька сказаў, каб скончыў восем класаў і ішоў вучыцца на трактарыста ці шафера. А там усялякіх бяруць. Не ўсім жа настаўнікамі быць.

Я маўчаў, нічога не мог сказаць: усе мае інстытуцкія веды, педагогіка не маглі падказаць, што мне цяпер зрабіць, як пераканаць. Я нават разгубіўся, пасля, каб не прамаўчаць, пакінуць за сабою апошняе слова, сказаў:

– Няправільна ты думаеш, Саша. Сядай. Каб быць добрым шаферам ці трактарыстам, таксама трэба вучыцца.

– Баранку буду круціць і без вашай мовы ці літаратуры, – сказаў вучань, – распісацца я ўжо ўмею...

А аднаго дня я насмяўся. Заходжу ў сёмы клас, гляджу: няма ля дошкі анучкі.

– Дзяжурны, чым будзем выціраць дошку?

Дзяжурны нагнуўся і пасунуў руку ў парту; дзеці, відаць, на перапынку кідаліся анучкаю ці з другога класа хацелі яе ўкрасці, дык дзяжурны схаваў яе ў сваю парту. Цяпер ён не панёс анучкі, а папусціў яе са свайго месца да дошкі. Глянуў я, глянулі вучні – і абамлелі: на падлозе ляжаў вялікі дамашні блін са скваркамі. Убачыў гэта дзяжурны, зачырванеўся, падбег, схопіў свой блінец і выбег з класа...

Мала я пажыў у сваіх гаспадароў, але палюбіў пакойчык, які яны адвялі мне. Светлы, чысценькі, падлога жоўтая, бліскучая, свежыя шпалеры, белая стоць. Гаспадыня мая любіць парадак, вялікая чысцёха, век ваюе са сваім мужам, прымушае яго ў кухні разувацца і хадзіць па «валі» ў тапачках, а ён, неахайнік, ці забудзецца, ці палянуецца скідаць у сенцах брудныя боты, заскочыць часамі ў іх і наробиць слядоў, а то можа прыцягнуць у хату бярунца ці дошку і часаць...

На сцяне вісіць стары, у драўлянай аправе гадзіннік, ён прыемна цікае, выстуквае гадзіны, вісіць радыё, але яно мала гаворыць, больш хрыпіць: то правады закруцяцца, то іх абарвуць, калі возяць на машынах сена ці салому, то выключаць, калі баяцца грому, а пасля забываюцца ўключыць.

Ложак мой надта пекна засланы, і я не хачу скідаць падушкі, разбураць красу, адпачываю на канапе, бывае, і засну на ёй, прасплю ўсю ноч. Каб яшчэ быў у хаце тэлевізар, то і зусім добра было б. Я паспеў заўважыць, што ў наш час у вёсцы маладому, ды яшчэ настаўніку, без тэлевізара не абысціся: добра і перадачу якую паглядзець, і кіно; не раз бывае і многа вольнага часу, рабіць няма чаго, то ўключыў тэлевізар і глядзі...

На стале, ля альяса¹ і стосаў сшыткаў, ляжыць разгорнутая кніга, але сёння чытаць не хочацца. Не быў у школе, не стаміўся, але панерваваўся дарогаю, паслухаў дырэктара і настаўніцу Ларысу – і стала чагосьці цяжкая галава. Гэта бывае тады, калі хочаш нешта зрабіць, але не робіш, думаеш, і думкі разбягаюцца, – тады хутка стамляешся. Цяпер хочацца паляжаць спакойна, абдумаць, што робіцца на свеце, як жыву, што ў мяне наперадзе.

Зняў гальштук, пераадзеўся; здаецца, стала лягчэй, неяк вальней дыхаць; можа, нават і таму, што я цяпер быў не ў школе, не чуў, як шумяць дзеці.

Я заплюшчыў вочы, лёг, у галаве штосьці шумела, прыслухаўшыся, я нічога не пачуў, чуваць было толькі, як звонка цікаў гадзіннік. Да галавы прылівала кроў, я нават намацаў жылкі на лбе і чуў, як яны то шырацца, то звужаюцца.

Нечакана падумалася: ці люблю я сваю работу, ці задаволіўся, што стаў настаўнікам? Каб спытаўся хто – сказаў бы: падабаецца працаваць у школе, добра быць настаўнікам. Але цяпер я не ведаў, ці гэта так, хацелася мне нечага большага: неяк жа я вельмі сціпла, ціха жыву, непрыкметна працую, і, здаецца, ніхто не бачыць маёй гэтай работы, не паважае яе – ні пахваліць, ні паганіць...

Ларыса, нядаўняя аднакурсніца мая, здаецца, працуе весялей, смялей глядзіць у будучыню, любіць дзяцей, і яны ахвотней горнуцца да яе, выклікаюць яе з настаўніцкай на калідор, давяраюць свае сакрэты, прыходзяць да яе на кватэру. Мяне ж саромеюцца, пазбягаюць, і мне здаецца, што не варта было мне вучыцца на настаўніка, трэба было выбіраць іншую прафесію. Але якая мне падабаецца прафесія, я і цяпер не ведаю...

Звялі нас з Ларысаю сцэжкі неспадзявана і выпадкова, як зводзяць яны, мусіць, усіх незнаёмых людзей, якія пасля становяцца сябрамі, калегамі па рабоце, сем'янінамі ці ворагамі на ўсё жыццё або разыходзяцца і забываюцца адзін пра аднаго.

Сустрэліся мы ў інстытуце маладзенькімі першаккурснікамі, я ўзяў у Ларысы канспект, а яна ў мяне – кнігу. На гэтым наша дружба і затрымалася: у мяне былі свае клопаты, у яе свае, мне падабаліся другія дзяўчаты, а яна хадзіла з «чужымі», з другіх факультэтаў, хлопцамі. Але ні яна, ні я не ажаніліся ў інстытуце, прыехалі ў Міланькі халасцякамі. За нас сталі думаць вязковыя людзі: мяне сватаюць да гаспадарскай дачкі, а Ларысу – да тутэйшага маладога брыгадзіра. Мы ж абое яшчэ не думаем пра сямю: я нават баюся жаніцца, як успомню пра гэта, дык «тры дні баляць зубы», а Ларыса пасварылася са сваім кавалерам Віктарам, а брыгадзір, як прызнаецца яна, зусім ёй не падабаецца...

Уладкоўвацца на работу ў раён мы прыехалі «пакоём» – Вася, Слава і я, – усе пяць гадоў мы разам вучыліся, жылі ў адным пакоі.

Мае аднакашнікі прыехалі раней у райана; мы яшчэ вясною, калі абаранілі дыпламы і раз'ехаліся па сваіх вёсках, дамовіліся, што аднаго дня прыедзем уладкоўвацца на работу. Калі хто надумаецца прыехаць раней, то няхай пахітрыць крыху, уведае, дзе ёсць добрыя месцы.

Гэта аказалася нялёгка: інспектары былі ў водпуску, а загадчык, хітры чалавек, які «два метры ў зямлю бачыў», расхвальваў усе школы. Як мы пазней ужо дазналіся, ён стараўся, пакуль мы нічога не ведалі ў незнаёмым для сябе раёне, паслаць нас у самыя далёкія школы, бо не кожнага «старажыла» падманеш ці падахвоціш ехаць туды, куды рэдка ходзяць аўтобусы...

Калі я зайшоў у райана, там ужо насіліся з рознымі паперамі Вася ды Слава, а цяпер ужо Васіль Іванавіч ды Вячаслаў Вячаслававіч; убачыўшы мяне, яны пацягнулі за рукаў, загаманілі:

– Хадзі, пазнаёмім цябе з тваім будучым калегам па рабоце.

– Вельмі прыемна, – пачуў я знаёмы голас і пазнаў дзяўчыну, што нават не глянула на мяне, сядзела спіною і штосьці пісала.

Пазнаў па шчуплай постаці, доўгіх, па плечы, бела-жоўтых валасах, прыпомніў нават па знаёмай сінеўкай сукенцы.

– Ларыса? – здзівіўся я.

– Я, Пашка, – усміхнулася мая аднакурсніца.

– Ніколі не думаў, што са сваім чалавекам траплю ў адну васьмігодку, – сказаў я.

– Як бачыш, трапіў. Ты не рады?

– Заляцацца будзеце пасля, часу хопіць, – зноў пацягнулі мяне за рукаў хлопцы, – ідзі хутчэй, пішы заяву, аўтабіяграфію ды пабяжым у кафэ «Беразіна».

Я паслухаў хлопцаў, пакінуў Ларысу і пайшоў афармляцца. Загадчык падпісаў маю заяву, павіншаваў з пасадаю, прасіў прыезджаць у раён, расказваць, што ў школе на рабоце лёгкае, што цяжкае. Я паабяцаў ездзіць, расказваць, старацца працаваць. Хлопцы не маглі дачакацца мяне, клікалі, і, як толькі я выйшаў, мы паехалі аўтобусам у «Беразіну».

...У той жа дзень мы развіталіся і паехалі ў свае вёскі, падаліся знаёміцца са школамі, стаць дзе на кватэру.

Ларыса чакала мяне на вакзале, нават узяла мне білет. Пасажыраў было многа, жанчыны завалілі клункамі ўвесь аўтобус; як я зразумеў, час цяпер гарачы, сама жнуць, малоцяць, сянуюць, людзі выбралі вольны дзень і вырваліся амаль усёй вёскай у горад.

– Ты была ўжо ў гэтых Міланьках? – спытаўся я ў Ларысы.

– Была, – усміхнулася яна.

– Якія яны там, гэтыя Міланькі ці Мілунькі? Святло, радыё ёсць? – пажартаваў я.

– Ёсць, не бойся.

– Якая там школа?

– Так сабе, драўляная.

Я стаяў і разглядаў Ларысу, невысокую, шыракатварую, з даўгаватым носам, і яна зусім мне не падабалася, як і ўсе гэтыя пяць гадоў. Падабаліся толькі яе апушчаныя на плечы светлыя валасы, яна іх ніколі не адразала, берагла, і яны ў яе былі прыгожыя. Але я парадаваўся, што буду працаваць са сваёю аднакурсніцай.

Як выехалі за горад, аўтобус стала спачатку трэсці, кідаць, тых, хто сядзеў на задніх сядзеннях, шпурляла ўверх, раскідвала іх клункі. Жанчыны спярша смяліся, а пасля сталі злавацца, крычаць на шафера. Абмінулі першую вёску – аўтобус стаў дымець, ледзь паўзці: дарога была пясчаная, сыпучая, вельмі цяжкая.

– Слаўная дарога! – сказаў я. – У мяне ўжо галава баліць ад дыму і шуму.

– Гэта яшчэ добра, – усміхнулася Ларыса. – Гавораць, восенню, зімою ды вясною аўтобус туды зусім не ходзіць.

– О божа! – усклікнуў я, – не палохай, а то не паеду.

Сказаў так, а ў сэрцы зашчымела жылка, што маім сябрам, відаць, дасталося нешта лепшае. І зусім не верылася, што я еду на работу. Здавалася, праедзем мы яшчэ трохі, аўтобус прыпыніцца, і я сыду ў сваёй вёсцы. Але слухаў я свежую для сябе гамонку, глядзеў на незнаёмых людзей з клункамі – і даходзіла, куды я еду і чаго.

Ларысу каторыя жанчыны пазналі, загаманілі з ёю, сталі дапытвацца: можа, і я – іх новы настаўнік, буду рабіць за Волечку, якая не паладзіла з дырэктарам школы і перавялася ў суседнюю дзесяцігодку.

– Настаўнік, – сказала Ларыса.

– Пастарайцеся спадабацца нашаму Рагачу, – пажадала адна рабаціністая кабета, – калі спадабаецца і яму, і ягонай жоначцы, то будзе лёгка працаваць.

– Ведаеш ты надта! – залавала яе маладзейшая суседка. – Дырэктар і павінен быць строгі, не папускацца вельмі, парадак у школе трымаць.

– Але ж трэба і чалавека паважаць. Ён вось настаўнік маладзенькі, не меней пятнаццаці гадоў вучыўся, – запярэчыла старая, і маладзейшая зноў з ёю заспрачалася.

Пасля яны забыліся пра нас, пра дырэктара, загаварылі пра сваё, бедавалі, што не ўрадзілі сёлета гуркі.

«Вось, Паша, яны не спрачаюцца пра Еўтушэнку ды «сярдзітых маладых людзей», як ты ў Мінску, – думаў я, – яны жывуць, працуюць, ведаюць сваё. Трэба зразумець іх. Тады будзеш для іх сваім чалавекам».

Пасля ўсе стаміліся, наглыталіся пылу і дыму, замоўклі. Як выехалі з лесу, праехалі полем уніз, у лагчыну, – паказалася вёска. Сэрца мне падказала: Міланькі!

– Наша? – спытаўся я ў Ларысы.

– Наша, – усміхнулася яна.

Аўтобус стаў прыпыняцца ледзь не ля кожнай хаты: прасілі жанчыны. Выехаўшы з лагчыны на груд, стаў.

Ларыса памагла адной бабулі падняць мяшок, падалася за ёю, услед пайшоў і я. Аглядзеўшыся, убачыў, што запыліўся, ажно пластом на мне ляжаў пыл.

Якраз вечарэла: паглядзеўшы вакол, я ўбачыў, як гаспадыні капалі на вячэру бульбу, пачуў, як пішчалі ў задворках галодныя свінні, хтосьці вёз сена. Воз перавальваўся з боку на бок, рыпеў.

«Як і ў нашай вёсцы, – падумаў я, – акурат».

Убачыўшы аўтобус, прыбеглі замурзаныя дзеці. Яны падбегалі да сваіх матак, прасілі гасцінца, дапытваліся, што ім купілі.

– Ох, як стаміўся, – прамовіў я.

– Прывыкай, – сказала Ларыса. – Паглядзіш школу ці адразу да дырэктара пойдзем?

– Давай сходзім да начальства. Спадабаемся, як казалася тая кабета.

– Толькі не назаві яго Рагачом, – усміхнулася Ларыса, – гэта так яго дражняць, па-добраму ён Рагатка.

Тут усім мянушкі даюць, лепш па іх людзей ведаюць, чым па прозвішчах. Вось і яго домік.

– Нічога сабе «домік», – здзівіўся я, – цэлы палац, сад які, хлёў. У двары, мусіць, «Масквіч» стаіць?

– Не, – усміхнулася Ларыса, – самазвал.

– Усё роўна буржуа, – сказаў я.

– Не абражай чалавека, – запырэчыла Ларыса. – Раз чалавек жыве ў вёсцы, то павінен, па-твойму, у лапцях хадзіць і гібець у зямлянцы?

– Як ты добра гаворыш, – сказаў я жартам.

– А ты трэплешся, – не адставала і Ларыса.

Мы пастукалі – нам ніхто не адказаў. Тады мы зайшлі самі. У хаце нікога не было; здалося, што ў ёй горача, нават душна, пахла сухімі чарніцамі, недзе ў куце звінела муха.

На двары ляпнулі варотцы, я глянуў у акно: з саду зайшла пажылая невысокая жанчына, босая, у выцвілай сукенцы, скінула з плячэй дзяружку травы, пасекла яе на калодцы, укінула ў саган² і прынесла ў хату. Тут і ўбачыла нас, усміхнулася, прывіталася па-вясковаму, папрасіла прабачыць, што такая нехайная, высыпала на стол з кішэняў шчаўе і выйшла ў другую палавіну. Ларыса тут жа мне прашаптала, што гэта і ёсць жонка дырэктара, будзе весці сёлета хімію, яна і ёсць тая «дырэктарыха», Вольга Піліпаўна, пра якую гаварылі жанчыны ў аўтобусе.

«Дырэктарыха», пераадзетая, абутая, хутка вярнулася і прынесла нам вялікіх чырвоных яблыкаў, запрасіла пакаштаваць. Яна распыталася, хто я, адкуль, што хачу весці ў школе.

– Працаваць у нас можна, – сказала Вольга Піліпаўна, – месца ў нас харошае, ціхае, праверак усялякіх мала бывае.

– Чаго іх баяцца, – сказаў я.

– Вы яшчэ не ведаеце, – сказала дырэктарыха, – паробіце – самі ўбачыце, што для нас, настаўнікаў, гэтыя праверкі, колькі яны здароўя забіраюць. Усе вучаць, патрабуюць усяго, а ты здолей усё зрабіць. Але ў нас яшчэ можна рабіць, ды і вольных гадзін сёлета хапае: і нямецкая, фізкультура, спевы, праца, і маляванне – усё свабоднае гэта, нікім яшчэ не занятае. Так што грошай у нас можаце зарабіць. Вам жа, маладым, адразу пасля інстытута, гэта вельмі трэба.

– А маладыя настаўнікі будуць у школе? – спытаўся я.

– Будуць. Вось ваша сяброўка, вы самі, павінны яшчэ біёлага, піянерважату прыслаць, фізік вашых гадоў працуе. Ды ў вёсцы нашай дзяўчат маладых і пекных многа.

Вольга Піліпаўна пачынала мне падабацца, яна здавалася спагадліваю, разумнаю.

– Вы сёння пераначуйце ў нас, – сказала гаспадыня, – вечарам павінен прыехаць Іван Сямёнавіч, тады заўтра ўжо знойдзе вам якую кватэру. Вы пачытайце ці пагутарце, а я свінням дам, а то ўжо вушы празванілі.

– Мы пагуляем, – сказала Ларыса.

– Калі ласка, паглядзіце вёску, школу.

Мы ўзялі па яблыку і выйшлі на двор. Нас сустракалі дзеці, віталіся: відаць, бачылі, што мы выходзілі з дома дырэктара і здагадаліся, што мы новыя настаўнікі.

– Тут жыве наш калега-русавед, – сказала Ларыса, – налета яму на пенсію ісці. А дырэктару нашаму праз пяць гадоў, завучу на год-два пазней.

– Можна спадзявацца, што і ў начальства якое хутка выб'емся, – усміхнуўся я.

– Які салдат не хоча... – сказала Ларыса і папярхнулася.

– Во прагна на дырэктарскія яблычкі! – пажартаваў я, Ларыса адкашлялася і замахнулася на мяне кулаком; я адскочыў, але яна паспела стукнуць мяне па спіне.

Мы засмяліся, і адна гэтая хвіліна больш зблізіла нас, як усе гады нашай вучобы.

Мы ішлі па вуліцы, я глядзеў вакол і бачыў, што вёска наша цесная, нізенькая, хаты стаяць у лагчыне. Як які дождж, адліга ці разводдзе, – вада збягае з усіх грудой на вуліцу, і нельга па ёй тады, мусіць, ні праехаць ні прайсці, бо і цяпер, у гарачую пару, стаялі на дарозе і не высыхалі лужыны. У іх плёскаліся задаволеныя дзеці і так калацілі па вадзе нагамі, што апырсквалі блізкія платы.

Спадабалася мне, што ў вёсцы многа садоў: бялеліся і чырванеліся яблыкі, з-за якіх амаль не было відаць лісця, паабвісалі на частакол

цяжкія лапы са слівамі. Груш было мала: ці год даўся на іх благі, ці дрэвы састарэлі і болей не пладзілі.

Непадалёку булькала рэчка. Не такая вялікая, шырокая, як хваліў загадчык, але плыткая, звонкая, вераб'ю па калена. Дзве пажылыя кабеты паласкалі бялізну, паблізу купаліся дзеці, і адзін рыжы хлапчук хадзіў з відэльцам, нагінаўся – відаць, выцікоўваў сліжыкі. Падышоў стары дзед, апусціў з плячэй асінавую бочку, скаціў яе з берага на вадку. Плынь падхапіла бочку і панесла; стары падабраў на беразе камень, усунуў яго ў бочку, напусціў вады і, калі ўтапіў, пастаяў, паглядзеў на сваю работу і рады, што добра будзе мокнуць бочка, пайшоў дахаты.

«Вёска як вёска, – падумаў я, – толькі людзі незнаёмыя мне, а так усё астатняе знаёмае».

Будынак школы, у якім мне выпадала працаваць, не спадабаўся. Стары, нізкі, цёмнаваты. Паўднёвая сцяна была яшчэ смалістая, чыстая і звонкая, паўночная – цёмная, сырая, з падгнілымі падрубамі. Страху ўчарнела, абрасла зялёным мохам. Мне ўявілася блізкае жыццё, праца ў гэтай старэннякай школе: стары медзяны званок, які столькі ўжо названіўся, што страціў чысты звон, старыя тэхнікі, старыя настаўнікі, аблітыя чарнілам парты, сталы. Усё старое. Нават дзеці будуць нейкімі спалоханымі, баязлівымі, і мне, маладому, будзе тут вельмі сумна; буду працаваць, старацца, і нямілай здасца гэтая работа...

«Аднак не плач, Паўлік, – суцешыў я сябе, – ты малады, здаровы, з дыпломам...»

Падумаў я так, супакоіўся і ўявіў, што я – хоць і не Макаранка ці Сухамлінскі, мне далёка да іх, – але і я нешта зраблю тут, бо тое-сёе ведаю. Быў студэнтам не зубрыла, аскетам таксама не лічыўся, ездзіў працаваць на канікулы ў Казахстан, займаўся спортам, сядзеў ля кастра на Нёмане, Бярэзіне, хадзіў з дзяўчатамі ў кіно, але не толькі ведаю песні ды помню прагледжаныя кінафільмы. Я стараўся многа чытаць і не толькі тое, што было па праграме, мог расказаць пра Хэмінгуэя, Камю, Апдайка, Фолкнера, Кавабату...

«Няўжо я нічога не магу зрабіць тут?» – думаў я і ведаў, што буду даваць добрыя ўрокі, зацікаўлю дзяцей, арганізую літаратурны гурток, і мае паэты будуць друкаваць вершы не толькі ў раёнцы... Заўважаць і маю работу, мае старанне, раскажуць па радыё, тэлебачанні. Фотакарэспандэнты, інтэрв'ю...

І мяне, маладога настаўніка, хваляць, раяць вучыцца ў мяне старэйшым, мне прысвойваюць званне заслужанага настаўніка, запрашаюць працаваць у самыя лепшыя школы.

Старыя настаўніцы будуць усхліпваць ад радасці, а маладыя закахана глядзець на мяне, шкадаваць, каб я не паехаў адсюль, спрачацца між сабою: хто з іх можа сябраваць са мною.

Вучаніцы... Што тут ужо гаварыць!..

– Чаго ты смяешся? – таўханула мяне ў бок Ларыса. – Стаіш і смяешся сам сабе...

– Аб чым ты думала, калі мы нядаўна хадзілі і аглядалі школу? – не адказаў, а спытаўся я. – Толькі прызнайся шчыра...

– Пра што я думала? – паціснула яна плячыма, – глядзела...

– І не думала, як ты будзеш працаваць тут? – здзівіўся я.

– Думала, але раней, калі ўпершыню прыехала сюды. А цяпер думала пра дырэктарыху. Здаецца, добрая яна жанчына. Працавітая, спагадлівая,

– І мне так здаецца, – прызнаўся я. – Але я цяпер стаяў і думаў, як буду працаваць тут.

– Табе не цяжкія?

– Надакучыла быць студэнтам, надакучыла лайдачыць летам, – сказаў я. – Хочацца быць сталым, самастойным чалавекам. «Малады яшчэ, малады», – гавораць усе. А мне ўжо дваццаць два гады. Гэта і мала, але ўжо і многа... Вось і хочацца пачаць, праверыць сябе.

– І ты зусім не шкадуеш студэнцтва? – як засумавала Ларыса. – Няўжо забыўся лекцыі, інтэрнат, вечары, сяброў?

– Не забыўся, – прамовіў я, – але ж так век не будзе.

– А я сумую, – сказала Ларыса, – бачу, што наперадзе будзе сумней жыць, таму і баюся пачынаць працу.

– Не бойся, – заспакоіў я, хоць і ў самога вялікай смеласці не было. – Усё будзе добра. Праз колькі дзён мы станем настаўнікамі. Паслухай, якое слова – настаўнікі...

Назаўтра, калі мы паснедалі з дырэктарам і яго жонкаю, паслухалі радыё, прыйшоў завуч – непаголены, у пацёртых, мусіць, ніколі не прасаваных штанах, у гумовых ботах.

Я не мог утрымацца ад смеху. «Ну і інтэлігент!» – хацеў сказаць шэптам Ларысе, але гэта мне ніяк не ўдавалася.

Завуч пазнаёміўся з намі, сказаў, што бачыў, калі мы праходжваліся ўчора, адразу палічыў нас за настаўнікаў, сёння ў яго суседкі ўжо дапытваліся: мы з Ларысай незнаёмыя між сабой ці сямейныя?

– Вёска заўсёды бачыць усё новае, аглядае, абслухоўвае свежага чалавека, – сказаў Іван Сямёнавіч, дырэктар, пажылы, з маршчынкамі на твары і шыі, але бадзёры яшчэ мужчына. Ён велічна сеў, пачальнічку глянуў на нас. – Я хачу сказаць другое. Мы, тутэйшыя настаўнікі, людзі немаладыя, сямейныя, абраслі тут сваімі хатамі, хлявамі і садамі. Рамантыка ў нас даўно прайшла, за навуковымі адкрыццямі, славай мы не гонімся, колькі ёсць здароўя, ведаў, вучым дзяцей – словам, выконваем свой грамадзянскі абавязак...

«Умее гаварыць, – падумаў я, – відаць, часта выступае на сходах».

– Вы ж, маладыя, для мяне пакуль што – самалёты без апазнавальных знакаў...

«Які разумны!..»

– Вы маладыя, адукаваныя, – працягваў дырэктар, – толькі што жылі і вучыліся ў горадзе, прывыклі да яго... Хачу вас загадзя папярэдзіць: дзеці ў нас цяжкаватыя, бацькі не вельмі нам памагаюць, але дысцыпліна з боку дырэктарыі да настаўнікаў строгая, працаваць трэба многа і сумленна. Згодны так рабіць – калі ласка, просім да нас. Не падабаюцца нашы парадкі – загадзя шукайце лепшай школы, лепшага дырэктара...

«Відаць, што строгі», – падумаў я.

– Вечна ты са сваімі перасцярогамі! – накінулася на мужа Вольга Піліпаўна, – палохе толькі маладых.

– Нічога не запалохалі, – умяшалася Ларыса, а далей дадала па-вучонаму: – Надзённыя праблемы ставяць надзённыя пытанні.

– Вельмі правільна, – сказаў Іван Сямёнавіч, – і маладыя настаўнікі для нашай школы – вялікая праблема, яны мяняюцца ў нас штогод.

– Будзем працаваць, – сказаў я.

– Во гэта слова, – Іван Сямёнавіч устаў, паціснуў мне руку. – Калі так надумаліся, парашылі, тады пойдзем «прыжываць» вас, шукаць вам кватэр. На часе я знайду, а пасля самі будзеце мяняць ці свае хаты ставіць.

Ларысе кватэру знайшлі хутка: яе ахвотней бралі хітрыя гаспадыні, – ведалі, што яна будзе прыбіраць за сабою, мыць падлогу, бялізну, памагаць выбіраць бульбу, а то і згатуе сабе есці, падоіць калі карову. Яе ўзяла адзінокая старая кабета, толькі папярэдзіла, каб Ларыса не вадзіла хлопцаў: зімою выскрыгатаюць цяпло ды будуць гудзець да паўночы, не дадуць ёй спаць; а так ёй з «маладой разумнай настаўніцай» весялей будзе, ды на старасць ёй і лішніх трыццаць рублёў не пашкодзіць. Так і сказала ў вочы.

Мяне ж ніхто не хацеў браць на кватэру. Гаварылі, што я малады, гарадскі, чысціню люблю, а ў іх дзеці малыя, будуць шумець, ні чытаць, ні пісаць не дадуць. Ды і на стол таго мне не паставіш, што самі ядуць. «Не, не», – адмаўляліся жанчыны і пасылалі да суседзяў.

Так мы прайшлі з паўвёскі.

– Зойдзем сюды, – сказаў дырэктар, – тут нас павінны паслухаць, толькі трэба ўмець падысці да гаспадыні.

Мы зайшлі ў старэнькі, але чысценькі домік, прывіталіся.

– Як жывяце, Іванаўна? – спытаўся дырэктар у гаспадыні.

– Добра, – адказала тая, зірнула на мяне.

– Ленка ваша дома ці ў горад паедзе?

– Які ёй горад, калі мы нядужыя зусім, нам трэба памагаць.

– І праўда. А мы вам зяця во падшукалі, малады, прыгожы, настаўнікам будзе ў нас працаваць.

Жанчына ўсміхнулася:

– Ленка мая маладзенькая яшчэ, куды ёй замуж спяшацца, пабачыць яшчэ гэтага шчасця, ды настаўнік вучоны, ён сабе вучоных і шукаць будзе.

– Вось і вывучыць вашу Ленку, – сказаў дырэктар і пачаў расказваць, як вялікія людзі жаніліся на простых дзяўчатах і добра жылі.

– Жаніхоў няхай яна сама знаходзіць, а чалавек, калі ніхто яго не бярэ, няхай жыве, яды ў нас хапае, абы зубы здаровыя былі, – сказала гаспадыня.

– Дзякуем, – сказаў дырэктар.

– Я спагадлівая, – сказала гаспадыня. – Як падумала, што чалавек чужы, ніхто яго не абагрэе, не прытуліць, дык і пашкадавала...

Першага верасня мы ішлі ў школу з Ларысай разам. Быў я ў новым зеленаватым з рудаватым адлівам касцюме, купленым яшчэ за бацькавы грошы, у белай кашулі, пры гальштуку, у новых, яшчэ цесных туфлях. Такая ж светлая, юная, здаецца, нават і прыгожая была ў новым светлым касцюме і Ларыса.

Учора вечарам я чытаў «На ростанях», хацеў успомніць, як пачынаў працу Лабановіч. Успомніў, супакоіўся, што і ў мяне ўсё добра будзе.

Стаяла светлая вераснёўская раніца, яшчэ было цёпла, суха, далекавата да нізкага цяжкага неба, халодных вятроў, дажджу з дня ў дзень. Шчодра свяціла сонца, ішло цяпло ад зямлі, і ад гэтага было спакойна, добра на душы.

Жанчыны даставалі з калодзежаў, насілі ваду, выпускалі з двароў каровы, злаваліся, крычалі на сваіх дзяцей; так жа звыкла, як і кожнага дня, ішоў з комінаў дым, смачна пахла смажанай цыбуляй, прыгарэлай у саганках бульбай...

Я ішоў у школу, са мной віталіся, і я ківаў галавою, усміхаўся; я нарадзіўся ў вёсцы, доўга жыў і крыху ведаў яе хітрасці, добра знаў, што цяпер у вёсцы гаварылі пра новых людзей – пра Ларысу і мяне: тут усё на воку, усе адзін аднаго знаюць. І я адчуваў: калі не паздароўкаюся, хоць і з незнаёмым, то набяруся ліха – мяне аб'явця ганарліўцам ці недавучаным, і я стану для іх чужы. У вёсцы здароўкацца – далёкі разлік, гэта нехта мудра прыдумаў. Я ішоў, ківаў галавою налева і направа.

– Падлізваешся, – пасміхалася з мяне Ларыса.

– Я ведаю, што раблю, – гаварыў я.

У гэты дзень на месцы бацькоў я не таптаўся б пры двары, адлажыў бы ўсю работу, а прыйшоў бы ў школу: які сёння дзень! Першага верасня! Нехта сёння выведзе першую літару, рошыць першую задачу – і пачнецца для яго вялікая і цяжкая, цікавая і радасная дарога ў навуку...

На школьным двары ў белых фартушках, з белымі каўнерыкамі, у чырвоных гальштуках бегалі дзяўчаткі, хлопцы ў школьнай форме, выглядалі на дзіва стройна і міла. Воддаль стаяла групка дзяўчатак, яны тут былі самыя большыя, лепш адзетыя, і я зразумеў, што гэта нашы выпускніцы-васьмікласніцы.

Калі падышоў да школы, абкружанай зелянінай, дзецьмі, я яшчэ больш захваляваўся, – аж заходзілася сэрца.

Васьмікласніцы заўважылі мяне, хіхікнулі і тут жа пырхнулі кудысьці за школу: відаць, засаромеліся такога маладога, адзетага пад густ цяперашняй моды.

На лаўцы маўкліва, заклаўшы нагу на нагу, сядзеў дырэктар Іван Сямёнавіч, ля яго сядзела і ўсміхалася, загаворвала з дзецьмі Вольга Піліпаўна. Жонка дырэктара, як жартавалі настаўнікі, – гэта тайны і моцны намеснік мужа: што яна скажа, – тое і будзе ў школе. У Вялікабрытаніі ёсць каралева, але яна не кіруе. У школах-васьмігодках дырэктаравы жонкі не маюць пасадак, але кіруюць.

Сёння наша «каралева» была вясёлая, усміхалася, прыемна сустрэла мяне і Ларысу, пасадзіла ля сябе, павіншавала нас з першым днём работы.

Насупраць сядзеў завуч, сёння шчокі яго былі паголеныя, белыя, аж нават сінія. Касцюм на ім таксама быў акуратны, адпрасаваны. Ля яго сядзеў стары настаўнік, якому праз паўгода ісці на пенсію; ён быў поўны, сівы, маршчыністы і выглядаў ласкавым дзядулем. Ля яго нясмела трымалася маладая настаўніца біялогіі, якую, як мы дачуліся, прыслалі ўчора.

Гэта былі пакуль што ўсе нашы настаўнікі, новых усіх яшчэ не было.

Дырэктар махнуў рукою – з калідора выйшла на ганак пажылая тэхнічка і пазваніла сапраўды старым медзяным званком. Хоць звон быў глухі, але пачулі яго хутка. Збегліся вучні, выстраіліся, Іван Сямёнавіч устаў, прайшоўся ля дзяцей і павіншаваў іх з новым навучальным годам, уручыў летаўнікам граматы. Васьмікласнікі паднеслі кветкі, сшыткі і алоўкі першакласнікам, тыя нясмела бралі гэтыя падарункі, каторыя малыя расхваляваліся ці спалохаліся: павыпускалі кветкі на зямлю.

Стары настаўнік адварнуўся і закрыў вочы хустачкаю, пасля павярнуўся і сказаў Ларысе, якая стаяла паблізу:

– Штогод не магу, калі ўбачу першакласнікаў. Падумаю: мае вы дзеткі, гулялі вы дасюль, былі вясёленькія, добрыя, мілыя, а гэта пачаліся для вас клопаты, і цяпер іх будзе у вас з кожным годам больш... І на ўсё жыццё...

Роўна ў дзевяць гадзін пажылая тэхнічка зноў пазваніла, – і дзеці, штурхаючыся, смеючыся, пабеглі ў свае класы; усхваляваны ад гэтых першых хвілін работы, ад слоў старога настаўніка, падаўся за імі і я. Калі зайшоў у настаўніцкую, нечакана забаяўся ісці ў клас, спалохаўся дзяцей, іх позіркаў, адчуў, што я не ведаю, што ім цяпер сказаць, як пачаць свой першы ўрок.

– Зараз пойдзеце па сваіх класах, запішаце, хто прыйшоў, хто не мае якіх кніжак, – сказаў Іван Сямёнавіч. – Сёння раз у год дазваляю рабіць тое, што хочаце.

Я заплюшчыў вочы, узяў класны журнал свайго сёмага класа і пайшоў, адчуваючы, як цяпер трэба мне сказаць дзецям нешта важнае, разумнае, не збіцца, не збянтэжыцца.

– Ні пуху ні п'яра, Ларыса! – усміхнуўся я, калі ўбачыў яе.

– Да д'ябла, Павел Мікалаевіч! – махнула яна на мяне журналам – відаць, таксама хвалявалася: усё ж трэба ісці да людзей, хоць і не сталых, але чуйных і разумных.

У класе мяне чакалі – белагаловы хлапчук выцікоўваў з дзвярэй, убачыў, крыкнуў штосьці і пабег да сваёй парты. У класе зашумела, загуло, а пасля стала ціха.

Я зайшоў у клас; дзеці стаялі, усміхаліся, а то і сур'ёзна паглядалі, – відаць, таксама хваляваліся.

Я прывітаўся з вучнямі і дазволіў ім сесці. Пазнаёміўся, сказаў, дзе вучыўся, што буду весці ў школе. Напомніў, як весці сябе на маіх уроках, прыстрашыў, што буду караць непаслушных.

– Ого! – сказаў адзін вучань і замоўк, я нават не пазнаў, хто такі смелы.

Я спытаўся у іх, дзе хто быў летам, што бачыў, што рабіў. Аказалася, многія не выязджалі нават з сваіх вёсак, былі самае вялікае ў райцэнтры, амаль усе працавалі ў саўгасе, збіралі ягады, грыбы, сенавалі, без работы не сядзелі. Чыталі мала, калі-нікалі глядзелі тэлевізар.

Я стаў гаварыць, што трэба кожнага дня чытаць, якая ад гэтага вялікая карысць; пасля я спытаўся, якіх яны пісьменнікаў ведаюць. Дружна назвалі Купалу і Коласа, той-сёй успомніў яшчэ пажылых пісьменнікаў, што пішуць цяпер, але маладых прэзаікаў і паэтаў ніхто не назваў. Калі я спытаўся, што такое стыль у літаратуры, то амаль усе паціскалі плячыма. Я адчуў, што прыйдзеца мне з імі працаваць ды працаваць. Відаць, нічога добрага не дало тое, што летась літаратуру ў іх вёў настаўнік фізкультуры – «дагружалі» да стаўкі.

Тады я папрасіў усіх дастаць лісткі і запісаць колькі сказаў. Паглядзеўшы іх, убачыў, што некаторыя напісалі вельмі непісьменна.

«Ёсць што рабіць табе тут, Павел Мікалаевіч», – думаў я. Пачуў званок і адпусціў вучняў; калі ішоў з класа, успамінаў, чаго не сказаў, падумаў, што тое, няказанае, было самае важнае, што я заўсёды такі: раблю нешта і не дараблю, як закончу, тады ўжо ўспамінаю, што забыўся, шкадую, але позна.

6

У школе пакуль што не знаходзілася каму весці матэматыку. Завучу, Міхасю Рыгоровічу, дазвалялі весці ўсяго дванаццаць гадзін, астатнія гадзіны матэматыкі і фізікі не вяліся, прападалі: леташні настаўнік яшчэ не прыязджаў у школу, гаварылі, бегаў па Мінску і шукаў там работу. Ды ён і не быў настаўнікам: вучыўся яшчэ толькі на другім ці трэцім курсе інстытута, працаваў паблізу лесніком, паступіў у інстытут – дык і запрасілі ў школу.

Не было настаўніка фізкультуры і працы – той, што рабіў летась, перавёўся ў другую школу, і дзеці сумавалі, хадзілі вяляя, вельмі хацелі бегаць, гуляць у футбол і валејбол. Толькі на днях прыслалі піянерважатай сёлетнюю дзесяцікласніцу, паступала ў інстытут – не паступіла, папрасілася ў школу – зарабіць педагагічны стаж.

Затое хапала моваведаў; старому настаўніку, Алесю Трахімавічу, далі трыццаць шэсць гадзін, дзве стаўкі. Налета яму ісці на пенсію,

дык зрабілі, каб яна, гэтая пенсія, была самая вялікая. Мяне «дагрузілі», нямецкай мовай, Ларысу – спевамі і маляваннем. Мы не хацелі браць, але дырэктар сказаў:

– Дзівакі, у школе няма пабочных прадметаў, усе важныя і за ўсе аднолькава плоцяць...

Ларысе пасля яшчэ даручылі і бібліятэку – выдаваць дзецям кніжкі, мне – выпускаць газету.

Зайшлі мы ў бібліятэку – і жахнуліся: тут ляжалі старыя карты, паламаныя крэслы, кнігі былі запыленыя. Аказваецца, летась не было бібліятэкара, усе настаўнікі адмаўляліся прымаць і выдаваць кнігі, дык бібліятэка была цэлы год на замку.

– Мне тут адной ніколі не справіцца, – пабедавала Ларыса, – выручай, Пашка, усё роўна табе няма чаго рабіць дома.

– А што мне за гэта будзе? – усміхнуўся я. – У інстытуце дала б канспект перапісаць, а тут мне канспекта не трэба.

– Дзякуй скажу.

– Гэтага мала.

– Тады кавай пачастую.

– І гэтага мала, – усміхнуўся я.

– А ты чаго хочаш? – спыталася Ларыса.

– Не ведаю.

– Ну дык і не мянці языком, і я табе памагу калі выпусціць газету.

– Ладна, падружым, – сказаў я. – Але паслухай, усё гэта на некім жа лічыцца, узяла ключ ты – пераходзіць усё на цябе. А ты ж па кнізе не прымала.

– І праўда, – сказала Ларыса, – так можна і ў турму сесці ці цэлы год дарэмна рабіць.

Пагаварылі мы так, параіліся – і Ларыса аддала ключ дырэктару.

Той заспакоіў, каб праверыла, прымала, што ёсць, астатняе, чаго няма, але што лічыцца, спіша. Ларыса зноў узяла ключ, мы папрасілі памагчы васьмікласнікаў і пачалі заставацца пасля ўрокаў – выносіць паламанья крэслы, старыя партрэты, карты, табліцы, ачышчаць ад пылу і павуціння кнігі, падклеіваць іх, падпісваць.

Перамацаваючы кожную кнігу рукамі, я ўбачыў, што тут ёсць многа добрага, чаго я яшчэ не чытаў. На сваю радасць, знайшоў колькі тамоў Буніна і Дастаеўскага, творы якіх я вельмі тады любіў. Мы раскладалі кнігі не толькі па алфавіце, але і па аддзелах.

– Баяўся, што сумна будзе, – пасміхалася Ларыса. – Трэба знайсці работу, тады ніколі не будзе сумна.

– Работа заўсёды будзе, – сказаў я, – толькі падстаўляй шыю. Гэту работу маглі зрабіць і да нас.

– Нічога, зробім і мы, а праз колькі дзён станем і кніжкі даваць, літаратурны вечар зробім.

– Ого!

– А што ж ты думаў, трэба працаваць, – сказала Ларыса, – сам чуў, як дырэктар гаварыў, што задача наша не толькі ўрокі даваць.

– Ты толькі слухай яго.

– А ведаеш, ён талковы мужчына, работу сваю знае, і толькі яму ў нашай школе быць дырэктарам.

– Я бачыў, што ён і да цябе сімпатыю мае, – усміхнуўся я, – гавораць, сын яго цяпер у войску, хутка прыйдзе, дык, можа, за нявестку ўзяць цябе думаюць.

– Не выдумляй, – замахнула на мяне кнігаю Ларыса, – гэта цябе гаспадыня хоча за зяця ўзяць.

– Плёткі, – сказаў я, і ў мяне адпала ахвота жартаваць, я зірнуў на Ларысу: яна глядзела на мяне і ўсміхалася, відаць, была рада, што добра адпомсціла, таксама падкалола. Я паглядзеў на яе і нечакана ўбачыў, што яна добрая дзяўчына, характвам вельмі не вызначаецца, але працавітая, дбайная. Калі папрасяць, то абавязкова ўсё зробіць, ніколі не спіхне на другога. Такім, як яна, падумаў я, трэба верыць, можна з імі сябраваць, і яны будуць надзейныя сябры.

– Чаго ты так на мяне глядзіш? – спыталася Ларыса.

– Так, – сказаў я і адварнуўся, каб яна не ўведала маіх думак.

Я не вельмі любіў дасюль вялікую кампанію, бянтэжыўся, быў не вельмі смелы з дзяўчатамі, а цяпер з Ларысаю было ўсё проста, цікава, свабодна. І я зразумеў, што буду сябраваць з Ларысаю, памагаць ёй, так, як у Мінску сябраваў з хлопцамі, калі мы таксама стараліся адзін дзеля аднаго.

І тут я ўспомніў, што сёння хадзіў на пошту ў суседнюю вёску, выпадкова ўбачыў там маладую дзяўчыну і яна мне спадабалася. Асцярожна распытаўся ў сваіх вучняў, уведаў, што яна працуе на медпункце.

«Трэба парэзаць заўтра палец і схадзіць на медпункт, пазнаёміцца, – падумаў я, – нельга ж ксяндзом жыць».

– Ну, на сёння хопіць, – сказала Ларыса, – пагаруем яшчэ колькі дзён і зробім усё.

Ларыса замкнула на замок бібліятэку, і мы пайшлі ў настаўніцкую, паслухалі пласцінку Магамаева, Татляна, Мар'янавіча, «Песняроў», я хацеў паслухаць яшчэ маскоўскі «Спартыўны дзённік», але Ларыса пацягнула мяне дамоў, напамніла, што нашы гаспадыні могуць злавацца, што мы позна бадземся, не даём ім спаць. Мы памаракавалі на сваё кватаранцкае жыццё, выключылі радыёлу, святло, замкнулі школу і пабеглі дамоў.

Нам было па дарозе, я падвёў Ларысу да яе сянец, развітаўся і падаўся агародамі дадому, адчуваючы, што мы пасябравалі, будзем памагаць адно аднаму. І гэта добра! Тады бачыш, што ты не адзін жывеш на свеце, можна з некім параіцца, пабыць разам. І табе хтосьці, калі трэба будзе, паможа ў любую часіну.

7

Калі я папрацаваў два месяцы, то першымі асяклі мяне, спусцілі з неба на зямлю дзеці: няўважліва слухалі, уцякалі з урокаў, а шасцікласнік Саша смела заявіў, што за трактарыста вывучыцца і без маёй мовы і літаратуры.

І зусім адчуў я сябе простым настаўнікам, звычайным працаўніком, такім, як і ўсе, калі вярнуўся ў школу з першых сваіх асенніх канікулаў.

Я правінаваціўся, дапусціў для школы вялікі грэх. На асенніх канікулах я паехаў у сваю родную вёску, да бацькоў, пагуляў з сябрамі, з якімі дружыў многа гадоў.

У раённы горад вярнуўся раніцою, спадзеючыся трапіць у свае Міланькі першым аўтобусам. Але вечарам і ноччу ішоў вялікі дождж, наліў вады, дарогі размоклі, і аўтобус не выйшаў нават з горада.

Я пабег на шашу і стаў прасіцца на машыны. Пакуль я дачакаўся міланьскай грузавой, даехаў, то ў школу было ўжо ісці позна. Я і не пайшоў, пакінуў у гаспадароў сумку і рашыў даведацца, як даехала Ларыса. Яе бацькі жылі таксама далёка адсюль.

Ларыса не спазнілася, аказваецца, яна была хітрэйшая, прыехала за дзень да работы і паспела даехаць аўтобусам. Яна і сказала, што ўзлаваўся на мяне дырэктар, узлавалася яго жонка. Ларыса абараняла мяне і паспрачалася з ёю.

– Навошта? – спытаўся я. – Я і сам сябе абараню.

Ларыса прамаўчала, адварнула.

– Чаго ты? – здзівіўся я.

– Нічога, – сказала яна, – памажы мне праверыць сшыткі.

Я здзівіўся, заўважаючы, што апошнім часам неяк дзіўна стала адносіцца да мяне Ларыса – былая мая аднакурсніца: старалася паменей сустракацца і гаварыць са мною, быццам чаго злавалася.

– І моцна лаялі мяне? – спытаўся я.

– Ды добра заўтра ўляціць.

– Можа, уляжацца за ноч злосць...

– Расклад новы павесілі, – сказала Ларыса.

– Трэба схадзіць паглядзець свае ўрокі, – сказаў я, – а то прыйду заўтра без планаў – зусім прапаў. Не хочаш прайсціся са мною?

– Пайшлі, – згадзілася Ларыса. – Адзін баішся?

– Пры табе не так лаяць будучь, – усміхнуўся я, – хоць дырэктара не павінна ўжо ў настаўніцкай быць.

Ларыса апранулася, і мы пайшлі.

– Ну, што ты рабіў дома? – спыталася яна.

– Весяліўся, адпачываў, – сказаў я.

– А я сумавала, мне хацелася ў школу.

– А я і яшчэ тыздзень не супраць быў пагуляць, – прызнаўся я, – кароткія асеннія канікулы...

– І цябе зусім не цягнула сюды? – здзівілася яна.

– Не вельмі, – прызнаўся я.

– Халодны ты чалавек.

– Да каго? Да цябе? – пажартаваў я.

– Чаму – да мяне? Да школы.

– Школу я люблю, – сказаў я, – ну, можа, яшчэ не люблю, толькі паважаю, але хутка буду і любіць. А ты палюбіла?

– Палюбіла, – сказала Ларыса і так уважліва паглядзела на мяне, – і яшчэ тое-сёе палюбіла.

– Калі не сакрэт, то што?

– Не што, а каго, – паправіла мяне Ларыса, – ты мовавед і гавары правільна.

– Дык каго вы палюбілі, Ларыса Іванаўна?

– Вас, Павел Мікалаевіч.

– Што-о-о? Пяць гадоў вучыліся разам, нават не глядзела на мяне, – сказаў я, ведаючы, што Ларыса сябрвала з многімі хлопцамі, але непадоўгу.

– Можа, ты гэтага не бачыў.

– Можа, – сказаў я, – але я другое бачыў...

– Ну, ладна, хопіць блазнаваць, – перапыніла мяне Ларыса, – прыдумвай, як апраўдацца. Чуеш, у настаўніцкай радзе гаворыць? Дырэктар, калі адыходзіць, то выключае. Гавораць, ён нават гадзіннік на ноч спыняе, каб не зношваўся механізм.

Я ведаў, што любіць слухаць музыку і прыбіраць настаўніцкую тэхнічка, цётка Каця.

«Яна, відаць», – вырашыў я і не падумаў нават, што можна сказаць, калі ў настаўніцкай будзе Іван Сямёнавіч. Калі затрымаўся завуч Міхась Рыгоравіч, то не бяда: чалавек ён памяркоўны, нават чулы, як я зразумеў, прыдзірацца не любіць, ён нават на ўрокі не так часта ходзіць, як дырэктар.

Я штурхнуў дзверы, прапусціў Ларысу, зайшоў сам, – і разгубіўся, як школьнік: на канапе, паклаўшы нагу на нагу, сядзеў і чытаў газету Іван Сямёнавіч, побач дыміў цыгарэтаю, правяраў сшыткі Міхась Рыгоравіч. Відаць, школьнае начальства затрымалася, каб удвух пагаварыць пра нешта важнае.

Я прывітаўся. Міхась Рыгоравіч кінуў галавою, не глянуў на мяне і пачаў спехам укладваць у сваю сумку сшыткі. Ён не правяраў іх, як і не чытаў газеты дырэктар, бо трымаў яе дагары.

Я ведаў, што мяне зараз будучь лаяць, і мне было непрыемна, нядобра. Я ўзяў са стала чысты лісток і стаў перапісваць свае заўтрашнія ўрокі. Калі будучь маўчаць, падумаў я, перапішу і вышмыгну з пакоя. Да заўтрашняга злосць уляжацца, ды і нейкую адгаворку выдумаю.

– Чаму не былі сёння ў школе, сарвалі наш распарадак, Павел Мікалаевіч? – дырэктар зняў акуляры, адлажыў газету, сур'ёзна глянуў на мяне.

За гэтыя два месяцы я крыху ўведаў яго: пажылы, разумны, вельмі любіць, каб усе яго слухалі і нават пабойваліся. Любіць пасмяяцца і вельмі задаволены, калі і ты смяешся, хоць і з сябе. Цяпер ён нават не прывітаўся са мною, і гэта мне не спадабалася.

– Не пайшоў сёння раніцаю аўтобус, я і застаўся ў горадзе. Цяпер на грузавой даехаў, – сказаў я праўду.

– Яна ж паспела, – прамовіў Іван Сямёнавіч і кінуў на Ларысу.

– Я спадзяваўся на гэты аўтобус.

– А яна не спадзявалася, раней прыехала, – сказаў Іван Сямёнавіч, устаў, нібы хацеў яшчэ здзівіць мяне сваім вялікім ростам, – Як мы цяпер будзем дакараць вучняў, калі настаўнікі самі не прыходзяць на ўрокі.

– Не мог жа я пяхком прыйсці, паспець на ўрок, – апраўдваўся я.

– Чулі вы, Міхась Рыгоравіч? – глянуў дырэктар на завуча. – Я трыццаць тры гады раблю ў школе і ніколі не спазніўся на ўрок. Ці мяцеліца круціла, ці дождж ліў, ці добрыя, ці благія дарогі былі. А гэта – цэлы дзень прапусціць!

Міхась Рыгоравіч таксама глядзіць на дырэктара, згаджаецца з ім. Сёння мне завуч не падабаецца: няголены, белы гузік на ягонай белае кашулі прышыты чорнаю ніткаю. Цяпер я прыгадваю, што ён часта прыходзіць у школу з зарослымі шчокамі і барадою.

– Раней, адразу пасля вайны, калі аўтобусы зусім не хадзілі, я на ўсе сходы, канферэнцыі пяхком праз дзень у раён шыгаваў. А моладзь наша праскочыцца для здароўя адзін раз лянуецца! – абураўся Іван Сямёнавіч.

– А я, – цмокае, пачынае ўспамінаць Міхась Рыгоравіч, – я кожнага дня за сем вёрст на работу хадзіў. Іду, снег па пояс, холадна. Змерзну, прыйду ў школу – журнала не магу ў рукі ўзяць. Правяду пяць-шэсць урокаў – дадому, да сям'і бягу, бо яшчэ трэба нешта і дома зрабіць. А што я тады атрымліваў? Ды якія тады грошы былі? Воз дроў каштаваў чатырыста рублёў... І жылі, не бедавалі, не плакалі, яшчэ і весела было...

– Бестурботнасць, – сказаў Іван Сямёнавіч. – Няма той сур'ёзнасці, якую разумелі мы, якой ад нас патрабавалі. Ніякай сталасці, ніякай боязі. Адны гулі ды танцы ў галаве. А дзе Карчагіны, Матросавы?..

– Затое фамусавы ды малчаліны ёсць, – сказала Ларыса.

– Не тая цяпер моладзь, што да вайны была, – як не пачуў яе дырэктар і стаў апрагнацца, зняў з вешалкі сваё доўгае, да самых костачак паліто, зусім старое, з абцёртым, аблінялым каўняром. І вушанцы яго было гадоў болей, як мне.

– Не тая, – згадзіўся Міхась Рыгоравіч, – Мы...

– На першы раз сам прыдумай сабе кару, – паказаў на мяне дырэктар пальцам. – На другі – падумаю я. А ты, Рыгоравіч, вылічы яму за гэты дзень.

– Вылічу, – сказаў завуч, – заўтра буду табель складаць.

Дырэктар апрагнуўся і павольна, як гаспадар, выйшаў з настаўніцкай, з намі не развітаўся.

– Мядзведзь, а не чалавек! – абураўся Міхась Рыгоравіч. – Цярпець не магу такіх людзей, як ён. Ён «ні на адзін урок не спазніўся!» Каб ты жыў толькі! Бывала, нібы на сход едзе, а на самай справе нешта сваё робіць. Я ж чалавек, сам ведаю, што значыць у такое мокрае і халоднае надвор'е трыццаць кіламетраў адмахаць.

– Хай бы закінулі сваё слова, – сказала Ларыса.

– Хіба ён мяне паслухае? – усклікнуў Міхась Рыгоравіч. – Ён толькі сваю жонку слухае. О, яна пілка харошая! І грошы яна загадала вылічыць. Што тут вылічаць, калі вы, маладыя, і так мала палучаеце...

– І тут вы маглі заступіцца, – сказала Ларыса.

– Што я памагу? – хадзіў па пакоі і апраўдваўся Міхась Рыгоравіч. – Не тыя гэта людзі, што некага паслухаюць. Да вас тут многа маладых настаўнікаў прыезджала, і ніхто не затрымліваўся: не мог дагадзіць, – то не так глянуў на іх, не так сказаў...

– А вы працуеце, – сказала Ларыса.

– Што я? Па мне яны няхай што хочуць робяць...

– Вось яны і робяць, што хочуць, бо мы ўсе маўчым ці баімся іх, – сказала Ларыса, і я здзівіўся, якая яна смелая.

Міхась Рыгоравіч асекся, замітусіўся, стаў збірацца дамоў, перамяніў гутарку, спытаўся, як я гасцяваў дома.

– Перажываеш? – спыталася Ларыса, калі мы развіталіся з завучам і засталіся адны.

– Чаго перажываць, усё правільна, – сказаў я.

– Гэта калі мы былі студэнтамі, – вучыліся, адкрывалі для сябе ўсё больш і больш новага, – для нас адкрывалася неабсяжнае, і мы сябе лічылі вялікімі, незалежнымі, а цяпер усё проста: мы – радавныя работнікі, павінны працаваць і падначальвацца дырэктару, дырэктар – раёну, раён – вобласці. І нічога ў

нашай рабоце няма геройскага, кожны дзень адно і тое ж.

– Так, – сказаў я, – мы – маленькія людзі, настаўнікі.

– Ну, не маленькія, – не згадзілася Ларыса, – прафесія наша пачэсная, і мы ўсіх вялікіх, міністраў і лаўрэатаў, вучылі і цяпер вучым будучых. Дык я пасля гэтага – маленькі чалавек?

– Ну, ладна, Ларыса Іванаўна, – сказаў я, – хопіць дыскусій, надакучылі яны мне ў інстытуце. Здаецца, дарэмна ты сёння прыдзіралася да Міхася Рыгоравіча.

– Не падабаецца ён мне, – сказала Ларыса, – ён падобны на айсберг – большая палавіна яго пад вадою, а не на паверхні. Ты прыгледзься толькі добра.

8

Есці не хацелася, не было што сёння рабіць, чытаць таксама ахвота не брала, таму я не пайшоў дамоў, а завярнуў да Ларысы.

Вечарэла. Выяснівалася неба – значыць, ноччу падхопіцца марозік, сцягне ваду, убеліць аселіцу. І добра будзе: можа, стане сушэй, можна будзе спакойна хадзіць па вуліцы, а не па гародах.

– Во трапілі мы з табой, Ларыса, у вёсачку! – кажу я. – Бадай, інстытута не варта было канчаць, каб ехаць сюды. Што мы тут бачым? Куды выйці, што рабіць пасля школы?

– Неяк жа жывуць людзі, – усміхнулася Ларыса.

– Вось так і жывуць. Працуюць, пад'ядуць і спаць кладуцца.

– Сказаць табе сакрэт?

– Ну, скажы.

– А я прыехала ў раён наш, у школу гэтую толькі таму, што прыехаў сюды ты. Загадчык мяне ў дзесяцігодку пасылаў, а я кажу: «Не, пасылайце ў Міланькі, больш нікуды не паеду».

– Што гэта значыць? – насцярожыўся я.

– А вось тое і значыць, – усміхнулася Ларыса. – Якія вы, мужчыны, нездагадлівыя, сляпяя!..

– Ты, Ларыса, здзіўляеш мяне, – сказаў я і падумаў, што недарэмна яна гэта ўсё кажа, штосьці не дагаворвае, і яна не жартуе, даўно ўжо нешта збіраецца сказаць. Здаецца, калі добра прыпомніць, нават у інстытуце падыходзіла да мяне, жартавала, падбівала на нейкую адкрытасць.

– Сказаць табе яшчэ што-небудзь?

– Ну, скажы, – згадзіўся я і захваляваўся.

– Еду я на канікулы дамоў – і не хочацца мне ехаць, так сумна стала, што ледзь не плачу. – (Я з палёгкаю ўздыхнуў: Ларыса расказвала пра сябе.) – Прыехала, сыходжу з аўтобуса – Віктар сустракае, кланяецца, капялюш здымае перада мною, чамаданчык з рук забірае. Ты ж Віктара помніш, ён летась філфак канчаў.

– Помню. Гавораць, у вас вялікая любоў была. Нават збіраліся жаніцца.

– Не выдумляй, – злуецца Ларыса. – Я адразу ўбачыла, што ён за чалавек, яшчэ летась. Я ж ведала, колькі ён дзяўчат падмануў. Райка з біяфака нават дзіця ад яго чакала...

– А цябе вось не забывае...

– Ды я ж табе гавару: сустракае, такі рады, нават буську ў шчаку даў, пытаецца: «Дык дзе ж твой фраер?» – «У аўтобусе», – кажу. Адскочыўся, пазыркаў. Бачыць – няма. Зноў да мяне.

– Што за фраер? – пытаюся я.

– Хвілінку пацярпі, зараз скажу, – усміхаецца Ларыса. – Гавару яму: дзякую, да свайго дома дарогу ведаю, так што праводзіць мяне не трэба.

– Я цябе столькі чакаў, – ліслівіць ён, – я так каяўся за наша мінскае... Ты даруй, я цябе толькі адну люблю, а за тое прабач... Які чалавек не памыляецца...

– Памірыліся? – цікаўлюся я.

– Ды ты слухай, – нервуецца Ларыса, – а то не буду расказваць.

«Бяда вялікая, – падумаў я, – такіх раманаў я тысячу чуў. Банальна і пошла».

– Я яшчэ сказала, каб не ішоў, – ідзе, усё выбачаецца, ліпне, – працягвала Ларыса. – Заходзім дамоў. Гляджу: маці, бацька, дзядзькі мае, цёткі сядзяць, прыбраныя, вычасаныя. Я ўсміхнулася, павіталася. На Віктара глядзяць, таксама ўсміхаюцца – ён жа з суседняй вёскі, тутэйшы, дык яго ведаюць. Маці нават не дала мне распрануцца, адразу пацягнула за руку ў другую палавіну. «Шэльма, – ледзь не трасе мяне за валасы, – напалохала ты нас са сваім Пашкам! Думаем з бацькам, што яшчэ за Павел Мікалаевіч, адкуль ён узяўся?..»

– Не разумею, – здзівіўся я.

– Пачакай, – усміхаецца Ларыса, – усё раскажу. Абураецца маці мая, крычыць на мяне: так напалохаць. Думалі, што здурнела я: не парабіла і двух месяцаў – і замуж ужо задумала выскачыць за незнаёмага чалавека. А які ён? Стары, малады, п'яніца, гультай? Крычыць маці, што дала б веніка і мне, і Паўлу Мікалаевічу...

- Дзівосы, Ларыса! Мне ажно не верыцца.
- Я ўсміхаюся, – працягвала Ларыса, – і гавару: праўда, ёсць такі Пашка, Павел Мікалаевіч, мы з ім разам вучыліся пяць гадоў, цяпер разам працуем у адной школе, збіраемся пажаніцца... Ехалі разам да Мінска, пасля ён пасаромеўся ехаць са мною, да сваіх бацькоў павярнуў.
- Цэлы дэтэктыў, – адмахваюся я, – не хапае яшчэ, каб твая маці прыехала паглядзець на зяця... Чаго ты ўсё гэта выдумала, Ларыса?
- Мне і маці гаворыць: не дуры, дзеўка. Ходзіць да цябе Віктар, бярэ – дык і ідзі. Чалавек тутэйшы, знаёмы, будзеце рабіць у яго вёсцы, вучыць дзяцей. І нам блізка будзе наведвацца.
- Твая маці і праўду кажа, – згаджаюся я, – тут ты не выйдзеш замуж за настаўніка.
- Дык вось я маме сваёй і кажу: не люблю, мамачка, я яго, ненавіджу. Калі падыдзе да мяне Віктар, дык мяне калоціць. Бывае ж, што іншага чалавека цярынец не можаш, такі ён табе праціўны. «Не дуры, дзеўка, галавы, – кажа маці, – а чаго цябе Віктар сустрэў, чаму разам у хату прыйшлі?» – «Ненавіджу я яго, мама».
- «А чорт вас разбярэ, – узлавалася маці, – рабіце самі, што хочаце, хто цяпер бацькоў слухае...» – Сказала, махнула рукою і пайшла, прамовіла ў другой хаце: «Падманула нас...»
- І чаго ты бацькоў злуеш? – спытаўся я.
- А ты не здагадваешся? – перапытала Ларыса. – Не? Тады скажу я. Думаю, напішу дамоў, што прыеду з табою – бацькі скажуць сваякам, тыя – сваім родзічам... Так і да Віктара дойдзе – і адчэпіцца ён ад мяне.
- А чаму ты іменна выбрала мяне ў «жаніхі»?
- А каго я больш ведаю? Ды і Віктар цябе знае, можа, паверыць лепш.
- Ну і паверыў ён табе?
- Відаць, паверыў, – сказала Ларыса. – Загаворваў, прасіўся, але я сказала: «Ідзі і больш мне на вочы не трапляйся, не пераходзь дарогі».
- Дык ты цяпер свабодная?..
- Паўлік!
- Усё, Ларыса Іванаўна, больш не буду, – схамянуўся я, не стаў больш жартаваць, – але ўсё ж ён цябе, відаць, любіць.
- Ты думаеш? Не. Яго мучыць, што я не паддалася яму, што знайшлася адна, якой не засляпіла вочы яго краса, не спакусілі яго абяцанні...
- Мы памаўчалі.
- Зайсці вечарам да цябе? – спытаўся я.
- Заходзь, – сказала Ларыса. – Ты ж ведаеш, што адной вельмі сумна.
- «Дзівосы! Сапраўднае кіно! – думаў я. – Ларыса магла і не пісаць дамоў пра мяне, яна, можа, сказала гэта толькі мне, што я падумаю, што скажу... І Віктар... Недарэмна яна сказала мне пра яго. Няўжо яна?.. Не ведаю, не ведаю. Толькі я жаніцца яшчэ не думаю, так што, дзевачкі, не пераходзьце мне дарогі!..»
- Прызнацца, усё ж Ларысіны расказы мяне збянтэжылі. Я адчуў, што спакой мой прапаў, кожны новы дзень будзе прыносіць мне нешта новае. І Ларыса стане мне не толькі калегам па рабоце, але яшчэ і блізім чалавекам. І невядома, ці трэба ўсё гэта: нешта гляджу я на яе холадна і абьякава – мо і таму, што Ларыса – не красуня вялікая, не такая ўжо прываблівая ў яе постаць, звычайная, як кажуць, дзяўчына. А можа, нічога Ларыса пра мяне не думае, можа, я сам усё прыдумаў ці хачу прыдумаць?
- Так я разважаў, пакуль не зайшоў у сваю хату і не павітаўся з гаспадыняй, якой я не бачыў цэлы тыдзень. Апошнімі часамі я стаў яе чагосці саромецца, губляцца, мітусіцца перад ёю, калі дачуўся ад людзей, што мяне хочуць ажаніць. Людзі казалі па сакрэце Ларысінай гаспадыні, гаспадыня – Ларысе, а Ларыса сказала мне, нават падкалола: «Жаніся, твае гаспадары – людзі грашовыя. Гавораць, на кніжцы многа грошай маюць. Хатка, хлявок, кароўка, свінні, лазня ёсць. Сам заробіш добра ў школе, жонку ў сталовую ўладкуеш – чаму не жыць? А там, глядзі, дырэктарам станеш, і капейка большая будзе, і павага...»
- Ну, як вы тут жывяце? – спытаўся я ў гаспадыні.
- Якое наша жыццё? Гаспадарскае, топчамся дзень пры хаце, – сказала гаспадыня, села на ўслончыку. – А вы дзе на канікулах былі? Што новага бачылі?
- У бацькоў быў.
- Што там чуваць? – гаспадыня, маршчыністая, акуратная, глядзіць на мяне, і я не магу вытрымаць яе позірку, апускаю вочы.
- Таксама ходзяць дзень пры хаце.
- Маці, можа, паправілася крыху?
- Паправілася, – прамовіў я.
- А людзі кажуць, што вы дома не былі. – І гаспадыня зноў пільна глядзіць на мяне.
- А дзе ж я мог быць?

– Гавораць, што вы з Сямёнішынай настаўніцай да яе бацькоў ездзілі.
– Чаго гэта? – усміхаюся я.
– Гавораць, што вы жаніцца думаеце, ходзіце разам у школу, са школы, вечарам падоўгу праседжваеце.
Да другіх настаўніц і не заглядаеце.
– Я ж іх мала ведаю яшчэ, а з Ларысай Іванаўнай я разам вучыўся.
– Канечне, вы – малады, адукаваны, вясковай якой дзяўчыны браць не будзеце, вам толькі настаўніца можа быць параю...
– Ды не думаю я яшчэ жаніцца! – усміхаюся я. – Нешта выдумляюць людзі, а вы верыце ім.
– Дыму без агню не бывае, – кажа гаспадыня, паднімаецца і ідзе на кухню, гаворыць сама сабе. – Пашчаслівіла во дзеўцы...

9

– Добра вы даяце ўрокі, – гаварыў Міхась Рыгоравіч (ён толькі што хадзіў са мною ў сёмы клас), – у вас свежыя веды, добрая мова; я ўжо не ўмею так чыста гаварыць, слова на адной мове, слова на другой. Вось яшчэ вопыту ў вас мала, і гэта відаць: што трэба зрабіць за хвіліну, вы робіце за пяць, пра што трэба болей гаварыць, вы абмінаеце.
– Вопыт прыйдзе, – сказаў стары настаўнік Алесь Трахімавіч, які чуў, як завуч разбіраў мой урок, – Вось калі ведаў няма ці чалавек не папаўняе іх, тады і вопыт не выратоўвае. На нашай рабоце трэба самому вучыцца, вучыцца і вучыцца, тады і дзеці слухаць будуць і паважаць. Як перастаў чытаць, дык і пакаціўся назад, як воз з гары...
– Добра дае ўрокі, добра, – пахваліў Міхась Рыгоравіч, – па-цяперашняму, па-праблемнаму. Ужо як будзе якая праверка, то мы будзем на вашы ўрокі інспектараў пасылаць. Гэтыя новыя праграмы – гора для нас. Сучасны ўрок, праблемнасць, пошукавы метады... Прымяні ты яго, калі наш вучань простаі задачы не рошыць; вось рашаем колькі дзён задачы на яблыкі, раблю кантрольную, тое ж самае дзеянне, толькі ўжо гутарка пра словы. Усё роўна ёсць двойкі. Рашалі ж, кажу, на падобнае дзеянне. А яны мне сваё кажуць: «А мы на словы не рашалі, толькі на яблыкі...»
– Бо вучым іх па-старому, – сказаў Алесь Трахімавіч, – як мы дасюль вучылі, – яны мала думалі, спісвалі, паўтаралі за намі. А новыя праграмы, праблемнасць вучыць іх думаць, мысліць. І дарэмна мы, старыя, баімся гэтага...
– Анекдот адзін, – усміхнуўся Міхась Рыгоравіч. – У настаўніка адной васьмігодкі нашага раёна пытаецца інспектар: «Ну, як у вас з новымі праграмамі, праблемай?» А ён: «У мяне ніякай праблемы няма, дзеці ціха сядзяць...»
– Такі настаўнік навучыць! – сказаў Алесь Трахімавіч. – Ён мучыць недзе, а не вучыць. Каб жа адзін ён такі...
– Так, трэба цяпер рабіць па-новаму, – сказаў Міхась Рыгоравіч, і я здзівіўся, як ён мяняецца; адно гаворыць, а хтосьці запярэчыць – ён тут жа адмаўляецца ад сваіх слоў, падтрымлівае іншага, і так ніколі ён не абароніць сваёй думкі, заўсёды згаджаецца з другімі. За гэта яго не любіць Ларыса, гаворыць, што трэба асцерагацца такіх людзей; вось Алесь Трахімавіч скажа, што думае, будзе адстойваць сваё, сваё скажа і Іван Сямёнавіч, хоць не раз думае, што сказаў лепш за ўсіх, а вось Міхась Рыгоравіч падумае яшчэ, што сказаць, а то і не скажа свайго, пачакае, пакуль выгаварацца іншыя.
– Ну, добра, – кажа Міхась Рыгоравіч, – Паўлу Мікалаевічу мы дадзім зрабіць даклад пра сучасны ўрок, але вось нядобра, што ён у вялікім даўгу перад намі...
– У якім? – насцярожыўся я.
– Не здагадваецца? Нядобра, нядобра, Павел Мікалаевіч, – паківаў галавою завуч. – Атрымалі першыя дзве палучкі, першы год робіце ў школе, уладкаваліся на кватэры...
Я зразумеў яго, усміхнуўся.
– Сухія вашы грошы будуць, пагрызуць іх мышы, – сказаў Міхась Рыгоравіч.
– Мы ж настаўнікі, і нам нельга... – пачаў я.
– Хто сказаў? – перабіў Міхась Рыгоравіч. – Мы ж таксама людзі, і нішто чалавечае нам не чужое...
Калі я адрабіў, хто не дазволіць мне рабіць тое, што я захачу? Абы ўсё добра было, – ён хацеў яшчэ нешта сказаць, але ўбачыў, што ў школу ідзе маладая дзяўчына, прамаўчаў, дачакаўся новага чалавека.
Мы таксама ўсе замоўклі, сталі чакаць у настаўніцкай гэтай дзяўчыны. Яна штосьці спыталася на калідоры ў тэхніцы, пасля пастукала і зайшла.
– Добры дзень, – сказала яна, – я да вас. Мяне накіравалі весці фізкультуру.
– Добра, – сказаў завуч. – Як вас зваць?
– Наташа.
– Мы так не называем, – усміхнуўся завуч.

– Наталля Васільеўна.

– Во, гэта па-нашаму. Мы вас чакалі, але цяпер дырэктар дома, падыдзіце да яго, ён вам паможа на кватэру стаць, бо я толькі завуч, такіх спраў не рашаю.

Тая падзякавала і пайшла.

– Во нашаму Паўлу Мікалаевічу жніво!– усміхнуўся Міхась Рыгоравіч, – Халасцяк адзін, а дзяўчат ажно чатыры: і Ларыса Іванаўна, і біялагія, і піянерка, і фізкультурніца...

Я засаромеўся і нічога не адказаў.

– Не драмі, Мікалаевіч, ніколі не забывай, што ты мужчына, певень, так сказаць, – Міхась Рыгоравіч зарагатаў, ажно ўзяўся за бакі.

– Не трэба, Міхась Рыгоравіч, – сказаў Алесь Трахімавіч, – Павел Мікалаевіч – сціплы чалавек, малады. У яго яшчэ ўсё наперадзе...

– А я і не кажу яму жаніцца, – сказаў Міхась Рыгоравіч, – певень ля ўсіх курак паходжвае, адной не выбірае, бо другія задзяўбуць, а нашы дзяўчаткі харошыя, павесяліцца можна. Я ў яго гады...

Я засмяяўся, але нічога не сказаў.

– Але мы не кончылі гутаркі пра сучасны ўрок, – сказаў Міхась Рыгоравіч, – праз пятнаццаць хвілін закрываецца магазін...

Праз паўгадзіны Міхась Рыгоравіч, Алесь Трахімавіч і я сядзелі ў маёй кватэры, гаспадыня падала нам на стол, што мела, астатняе я дастаў са сваёй сумкі, з якой хадзіў нядаўна ў магазін.

– Люблю пасля работы пасядзець з калегамі, пагаварыць, – хрумстаў агуркі і гаварыў Міхась Рыгоравіч. – Ужо суседзі мае не тое, у іх свае гутаркі, клопаты... А вы, Павел Мікалаевіч, не бойцеся, за гэта не прагоняць з работы, мы ж пасля працы сядзім, не сварымся, не б'ёмся...

– Але ўсё роўна гэтага не ўбачаць за аграномам, інжынерам, а заўсёды убачаць за настаўнікам, – сказаў Алесь Трахімавіч, – Тое, што даруюць людзі ім, нам не даруюць.

– Бо вы настаўнікі, – сказала мая гаспадыня.

– Настаўнікі!– міргнуў вокам завуч. – Не абы-хто, а – настаўнікі!

– А я зайздросчу маладым, – сказаў Алесь Трахімавіч. – Цяпер добра жыць. А як пачынаў я... Сорак год таму прыехаў я ў гэту вёску, вучылі дзяцей па хатах, адзін клас тут, другі – там... Але працавалі, весяліліся, раскулачвалі тутэйшых багацеяў, а калі і не спалі ноччу дома, хаваліся ад кулакоў...

Міхась Рыгоравіч успомніў каторых з кулакоў, і яны з Алесем Трахімавічам сталі гаварыць пра іх, пра той час, пасля ўспомнілі вайну, як партызанілі, і заспрачаліся: адзін даказваў, што ў гібелі атрада вінаваты нейкі Івашынаў, а другі даказваў, што прадаў людзей ворагу нехта другі...

Я сядзеў і слухаў іх, а яны не бачылі мяне, успаміналі, спрачаліся, і ўсё гэта было крыху тлумна, надакучліва, бо мая гаспадыня даўно ўжо махнула рукою і пайшла ў другую палавіну.

– Памыляешся, Міхась Рыгоравіч!

– Не, гэта вы забыліся, Алесь Трахімавіч!

– Пагаварыце вы што пра цяперашняе, – увайшла і сказала мая гаспадыня, – вы ўжо колькі гадоў пра гэта спрачаецеся, ніхто добра не ведае, хто выдаў тых людзей. А хлопец во сядзіць адзін і не ведае, каго слухаць.

– А і праўда, – сказаў Алесь Трахімавіч, – давайце пагаворым з Паўлам Мікалаевічам, а то яму сумна.

– Гаварыце пра сваё, – сказаў я, – на мяне не глядзіце, я ж тут гаспадар.

– Во і добра, – усміхнуўся Міхась Рыгоравіч, – а вы, Іванаўна, не ўпусціце яго, хлопец добры, разумны, ды і палучае някепска, і ваша Лена – дзяўчына харошая, будучь жыць, як за пазухай у Езуса. Пакуль яшчэ жывяце, дык і ўнукаў падгадуеце.

– Ды ён адукаваную хоча знайсці, – прабубніла гаспадыня.

– Вашай Ленцы і адукавання ні красою, ні розумам не дакажуць, – сказаў Міхась Рыгоравіч. Алесь Трахімавіч маўчаў.

– Разумная, але дыплама не мае. Ён да Сямёнішынай настаўніцы ходзіць, тая мае паперы.

– На што табе Ларыса тая? – перайшоў да мяне на «ты» Міхась Рыгоравіч. – Падумай добра: тут у цябе і хата будзе, і ў хаце, і хлеб, і у хляве – што сыр у масле будзеш плаваць. А як з тою станеш на ногі? На зарплату цяжка жыць будзе, бо ні двара, ні кала няма...

– Ды я не думаю яшчэ жаніцца, – сказаў я.

– Во гэта ён і мне гаворыць, – сказала гаспадыня, – а сам штовечара да яе бегае.

– Угамонім, – сказаў Міхась Рыгоравіч і падміргнуў гаспадыні, тая паднялася і падалася ў бакоўку.

– Не трэба так, Рыгоравіч, – папрасіў я.

– Маўчы, – сказаў ён. – Жэнішся ці не жэнішся, а пажыві, паплавай ды і Ленку калі-нікалі па галоўцы паглядзь, спраўная дзеўка. Смялей толькі, адзін раз на свеце жывём; што ўхопім – тое і наша...

Вярнулася гаспадыня, прынесла дамашняга піва.

– Хопіць на сёння, – сказаў Алесь Трахімавіч, але завуч не паслухаў яго, разліў піва ў шклянкі. Мы выпілі, і я пабаяўся, каб сёння для мяне ўжо не было замнога.

10

Міхась Рыгоровіч і Алесь Трахімавіч зноў успомнілі вайну, заспрачаліся за партызанства, цяпер закруцілі і Івана Сямёнавіча.

Мне хацелася запырачыць, абараніць дырэктара, але яны лепей ведалі адзін аднаго, таму я толькі аднойчы ўмяшаўся.

– А мне здаецца, што Іван Сямёнавіч перажывае за работу, добры дырэктар і чулы чалавек.

– Ты яшчэ ўбачыш яго чуласць, – гаварыў Міхась Рыгоровіч, – ох, яшчэ адчуеш яго чуласць!..

«Вось і разбярыся ў людзях, – падумаў я, – Сябе ўсе хваляць, а другіх ганяць».

Пасля яны зноў успомнілі пра мяне, што я выкладаю літаратуру. Міхась Рыгоровіч палажыў мне руку на плячо і сказаў:

– Я люблю літаратуру. І нашу, і рускую. Я сам некалі пісаў, добра яшчэ помню дзейнік і выказнік... дапаўненні розныя... Папрасі яшчэ ў гаспадыні, падыдзі, яна табе дасць.

– Не, не, Міхась Рыгоровіч, хопіць, – устаў Алесь Трахімавіч, – я больш не буду.

– Па адной яшчэ толькі.

– Не, не! – адмаўляўся Алесь Трахімавіч, і я быў з ім згодзен. – Пасядзелі, пагутарылі, пара і дадому. Ці ж мы хаткі не маем, што людзём надакучаем, як пяецца?

Міхась Рыгоровіч хацеў яшчэ застацца, міргаў мне, але Алесь Трахімавіч пацягнуў яго дамоў. Я выйшаў іх праводзіць.

– Зойдзем да Ларысы Іванаўны, – сказаў Міхась Рыгоровіч, – яна павінна нас пачаставаць.

– Ні ў якім разе! – адмовіўся Алесь Трахімавіч. – Такім нам больш нікуды не трэба хадзіць, трэба ісці толькі дамоў. Трэба ж,

Рыгоровіч, ведаць сваю меру, вы колькі разоў ужо ад гэтага цяпелі, што не ўмелі сябе ў рукі ўзяць. Пасля і ў школе брыдка будзе, і дзецям у вочы сорамна будзе глянуць, і людзі абы-што гаварыць будуць...

Міхасю Рыгоровічу гэта не падабалася, і ён употайкі перадражніваў свайго старога калегу.

Я правёў іх яшчэ крыху, паслухаў, як спрачаліся Міхась Рыгоровіч і Алесь Трахімавіч, развітаўся з імі і павярнуў дамоў. Нечакана мне захацелася зайсці да Ларысы, і я не стаў разважаць, мне было весела і радасна, я пайшоў да яе.

Падняўся на горку, убачыў знаёмую зялёную лаўку, на якой мы часта сядзелі, і мне стала добра, што ёсць такая Ларыса, ёсць да каго выйсці. Прайшоў далей, убачыў ля частакола матацыкл, на якім ездзіў малады сусед-брыгадзір. Ён, як гаварылі, падходжваў да Ларысы, відаць, і цяпер быў з ёю; можа, і не варта мне было цяпер заходзіць. Іншым часам я вярнуўся б дамоў, але цяпер не павярнуў, цвёрда рашыў зайсці, хоць пажартаваць, пазлаваць іх.

Брыгадзір гэты абыходзіў мяне, стараўся не сустракацца – відаць, думаў, што я хаджу да Ларысы і мы з ім становімся сапернікамі. Я нават стаў асцерагацца, каб ён не падвучыў вясковых падшыванцаў прыпільнаваць мяне вечарам ды патрэсці добра: я чужы ім чалавек, не паглядзяць, што і настаўнік, заступяцца за свайго сябра, які хоча знайсці сабе «інтэлігенцкую» жонку.

Я зайшоў у хату, прывітаўся з гаспадыняй і спытаўся, ці дома Ларыса. Сямёніха кінула галавою на другую, лепшую палавіну хаты.

Я знарочыста моцна пастукаў і, не чакаючы запрашэння, увайшоў і нават разгубіўся – ніякага брыгадзіра тут не было. Ларыса, нейкая сумная, нават кіслая, у дамашнім халаце, укрыўшы коўдраю ногі, сядзела на ложка. Ці яна кагосьці чакала, ці слухала радыё, толькі цяпер яна не выглядала настаўніцай, была звычайная вясковая дзяўчына.

– Ты адна? – спытаўся я, сам сеў на ложка і заклаў нагу за нагу.

– А з кім я павінна быць? – злосна спыталася Ларыса.

– З некім жа павінна быць.

– Вось ты прыйшоў, дык і пабуду з табою.

– Правільна. – Я ўстаў і сеў бліжэй да Ларысы, хацеў прыхіліць яе да сябе, але яна перасела далей ад мяне.

– Пайшлі ў школу, – усміхнуўся я, – закончым сёння наводзіць парадак.

– Ты ўжо добра навадзіўся недзе, – сказала Ларыса, – прыцямнее крыху, дык ідзі дамоў, каб не бачылі людзі. Ды спаць лажыся. А да мяне зараз дзяўчаты нашы прыйдуць, пойдзем з імі на танцы.

– О, і я з вамі.

– Куды ты пойдзеш! Не саромся! – асекла мяне Ларыса.

– Ясна, – сказаў я. – Ты не хочаш, каб я ішоў з табою, замінаў табе. Матацыкл жа стаіць ля частакола...

– І паеду, – сказала Ларыса, – і ў цябе прасіцца не буду, ён не горшы за другіх хлопцаў...
– Завочна ў інстытуце вучыцца, матацыкл мае, на машыну збірае, – жартаваў, злаваў я Ларысу.
– Ён ужо на «Масквіч» мае.
– Пахваліўся.
– Прызнаўся, таму і я не хачу выпускаць такога хлопца, – жартавала ці злавала і Ларыса, а можа, і праўду гаварыла. – Вось што ты маеш, што можаш паабяцаць дзяўчыне? Зарплату толькі... А ў яго і хата свая, і садок.

– Давай, давай, не выпускай такога жаніха, не ганіся за жураўлём у небе, калі сініца ў руцэ!
– Дык я і не ганюся, паеду зараз з ім на танцы.

Я быў колькі вечароў у тым клубе, вялікім, пустым, дзе збіраюцца школьнікі, васемнаццацігадовыя здаравякі, якія закончылі сёлета школу, не папаступалі, дык цяпер вылежваюцца дома да войска. Яны кураць у клубе, шумяць, танцуюць мала, таўкуцца толькі па кутках. Прайсці дзяўчатам, як і настаўніцам, ля іх нялёгка, лепш весці ўрок у шумным класе.

«О! Каралевы прыйшлі!» – гэтае вітанне іх яшчэ самае бяскрыўднае, пасля яны будуць гаварыць такое, ад чаго будуць вянуць вушы. Каб сам не быў настаўнікам, то здзіўляўся б: хто іх і чаму вучыў у дзесяцігоддзі?

За сталом у куце будуць сядзець маладыя мужчыны і ляскаць у даміно, пакуль не пачнецца кіно; старэйшыя ў клуб ходзяць рэдка, пазамыкаюцца і глядзяць дома тэлевізары, цяпер ужо і ў вёсцы не збіраюцца на вячоркі, цяпер не ўгаворыш збірацца штовечара да суседа ці сваяка, драць пер'е ці іграць у карты і слухаць вясёлага гаваруна. Штодня па тэлевізары ідзе дзве-тры карціны, знаходзь толькі час, глядзі – і не трэба ісці ў клуб, плаціць грошы.

– І што ты будзеш танцаваць? – спытаўся я ў Ларысы.

– Вальсы, полькі, падыспаны...

– А ты гарадское пакажы, – я злаваў яе, – твіст адстукай, хоць гэта ўжо і не модна. Але для вясковых здаравіл-дзецюкоў будзе добра. Ці уош станцуй, які падобен на мыццё бялізны, урэж хіч хайкер – спробу сесці ў аўтамабіль, нягледзячы на тое, што цябе выпіхае шафёр... Ці што іншае станцуй...

Ларыса глядзела на мяне і здзіўлялася: яна, відаць, не бачыла мяне такім, не верыла, што так можа мяняцца чалавек – звычайна я чалавек спакойны, нават ціхі, а цяпер вось зусім другі.

– А мо пакажы ім джэрк, «Амерыкану» ці «007», здзіві іх крыху, – блазнаваў я. – Ці леткай-енкай, сіртакі, рэдлавам...

– Ніколі не ведала, што ты такі балабон, – сказала Ларыса. – Праўду гавораць людзі, што ў ціхім балоце чэрці водзяцца.

– Я пакрыўдзіў вас, Ларыса Іванаўна?

– Ладна, не мянці языком, бо заўтра сорамна будзе, што ты такі, а сёння мне сорамна за цябе...

Шчаслівай ночы, – сказала і адварнула.

– Шчасліва, – сказаў я, пакрыўдзіўся, што Ларыса амаль выгнала мяне, але здолеў стрымацца, выйшаў з пакоя.

Назаўтра была нядзеля, і я спаў да полудня; папалуднаваўшы, зноў заваліўся храпіць: балела галава, ды і не хацелася нікуды выходзіць.

Вечарам я таксама застаўся дома, не пайшоў да Ларысы, а ляжаў на канапе і чытаў кнігу.

11

Панядзелкам я не зайшоў раніцою да Ларысы, наўмысна позна выходзіў з дому, каб яна паспела пайсці ў школу. Але, калі падышоў да школы і азірнуўся, убачыў, што Ларыса была яшчэ дома, а цяпер спяшаецца падбегам за мной.

Гэты дзень я стараўся з ёю не сустракацца, то затрымліваўся ў класе з дзецьмі і не заходзіў у настаўніцкую, то загаворваў з другімі настаўнікамі: мне было сорамна за сваё суботняе буянства.

Пад полудзень у школу прыйшоў Уладзімір Пятровіч, якога столькі чакалі, праз якога ў школе не вялася фізіка і многа гадзін матэматыкі. Ён быў маіх гадоў, такога ж росту, але значна паўнейшы, шырэйшы ў плячах.

Дырэктар узлаваўся на яго, крычаў, што так нельга рабіць: не звальняцца з работы, трымаць за сабою месца і не паказвацца ў школе. Уладзімір Пятровіч маўчаў, апусціўшы галаву, не апраўдваўся, не прасіўся.

– Што цяпер пайшлі за настаўнікі, не ведаю! – абураўся дырэктар. – Калі не любіш работы, дык не ідзі ў школу. Раз прыйшоў – будзь добры працаваць, вучыць дзяцей. Такой вольнасці настаўнікі ніколі не дапускалі, былі самыя дысцыплінаваныя людзі, а гэта прыйшлі пасляваенныя – што хочучь, тое і робяць, нікога не слухаюць, нічога не саромеюцца. Ну і моладзь!..

Уладзімір Пятровіч маўчаў. Відаць, яго не вельмі краналі словы дырэктара, бо сядзеў ён спакойна, не чырванее, не бялеў, ведаў, што ўсё роўна трэба выслухаць.

– Я перадаю вас на мясцом, – здаўся дырэктар, – хоць пакараю яшчэ і сам. – Пасля як апраўдаўся: – Так жа нельга рабіць, гэта школа...

– Ох, чалавек! – стаў абурацца Міхась Рыгоравіч, калі дырэктар выйшаў з настаўніцкай. – Ну і лютуе.

Толькі і хоча, каб жылі работаю, сядзелі дзень у школе, а ёсць у цябе сям'я ці не, здаровая яна ці хворая, – гэта яго не турбуе...

– Чаму ж вы гэта не сказалі, калі быў тут Іван Сямёнавіч? – спыталася Ларыса. – Цяпер спачуваеце, а чаму тады не заступіліся?

Міхася Рыгоравіча гэта раззлавала, збіла з толку: ён і сам нагаворваў на Уладзіміра Пятровіча дырэктару, абураўся, а цяпер хацеў перад ім палаяць дырэктара. Узлаваўся і на Ларысу: заўсёды яна асякае яго, не прамоўчыць.

– Ну і пілка! – калі Ларыса выйшла, пайшла на ўрок, апомніўся, сказаў Міхась Рыгоравіч. – Ну і сякеру ты сабе падабраў, Павел Мікалаевіч.

– Жаніцца думаюць? – спытаўся Уладзімір Пятровіч.

– Ходзяць, – сказаў Міхась Рыгоравіч і таксама пайшоў на ўрок.

Мы засталіся з Уладзімірам Пятровічам адны ў настаўніцкай.

– Я, канечне, не ведаю ні вас, ні гэтую дзяўчыну, – сказаў ён, – але не раю жаніцца, хадзіце яшчэ да трыццаці халасцяком. Я сам цяпер не перакаюся, што жаніўся, узяў такое гора на галаву... Хутка во родзіць, хацелі ў Мінску застацца, прыпісаліся, работу знайшоў, дык ніхто на кватэру не хоча з дзіцём браць. Гойсаў, гойсаў, ды і прыйшлося вярнуцца ў гэту глухмень... А тое, што шэф крычыць, гэта мала важна, яму трэба крычаць, яму за гэта грошы плацяць. А мне жыць трэба, і ніхто за мяне не пастараецца, калі я сам не зраблю...

Я маўчаў: не ведаў Уладзіміра Пятровіча, не знаў, што прамовіць, толькі адчуваў, што і праўда нядобра – цэлы месяц гуляць, не прыязджаць у школу, і дырэктар, калі казаў пра гэта, не прыдзіраўся, як нядаўна гаварыў Міхась Рыгоравіч, а заступаўся за дзяцей, для якіх столькі часу не вялася матэматыка і фізіка. Тут ужо дырэктара нельга ў чым-небудзь бліжэй вінаваціць, на яго месцы любы не пахваліў бы Уладзіміра Пятровіча.

– А вы дарэмна прыехалі ў гэту школу, у гэту глухмень, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – трэ было распытаць ды дабівацца лепшага... Ды я ніколі не вучыўся б за настаўніка, чатыры гады я прарабіў, а што я бачыў? Урокі, урокі, урокі... Праробіш і яшчэ пяць, дзесяць гадоў – урокі, урокі... Можаш яшчэ на якога завуча ўзбіцца, але ж у школе-васьмігодцы толькі адзін завуч ды дырэктар патрэбны, усе не зоймуць іх месц. Значыць, будзь век настаўнікам... Я раблю, бо мне вучыцца трэба і капейку мець. Закончу інстытут – і нагі маёй у школе не будзе...

– Але ж некаму трэба рабіць і настаўнікам, – сказаў я, – дзеці ж самі вучыцца не могуць.

– Хай робіць той, хто ніякіх талентаў не мае, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – ды не ўсе думаюць: «трэба ж вучыць і дзяцей», многія глядзяць, дзе лепш. Ды ты сам паглядзі: закончыў ты інстытут, пятнаццаць год вучыўся, а што ты маеш? Сто рублёў. Ні кватэры, ні павагі. Я парабіў ужо на вёсцы, ведаю, што цяпер не так настаўніка паважаюць, а брыгадзіра, бо ён каня, лепшую работу дасць, паважаюць і магазіншчыка, бо ён прадасць табе самае ходкае, лесніка на чарку зазываюць, бо ён лесу можа адпусціць, пра шафера не забудуцца, бо ён прывязе штосьці, адвязе...

– Можа, гэта таму, што раней на вёсцы настаўнік быў самы адукаваны, – сказаў я, – а цяпер ёсць яшчэ і аграномы, і інжынеры, і ўрачы.

– Філасофстваваць я не люблю, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – але настаўнікам не буду. Не хачу. Бо бачу: прарабу, які закончыў тэхнікум, дзіцё яшчэ, а яму матацыкл далі, ветурачу «дук» далі, раскатваецца, як на таксі, пра дырэктара няма чаго ўжо і гаварыць – ён дзяржаўны «Масквіч» за свой лічыць. І ў цябе, і ў іх вышэйшая адукацыя, усе жывяце ў вёсцы, але зраўняйся ты з імі...

– А я і не думаў пра гэта, – усміхнуўся я.

– Бо па кніжках яшчэ жывеш, жыцця не бачыў, – сказаў Уладзімір Пятровіч. – А мяне, брат, не абхітрыш. Мне меней за ўсё баліць, што дзеці не вучыліся матэматыцы, мне трэба было пра сябе думаць, каб жыць па-людску. І перад шэфам я не маўчаў бы, каб не рабіць яшчэ тут, і перад жонкай яго не пасміхаўся б...

Я прамаўчаў, толькі здзіўляўся гэтым яго словам, яго такой ранняй «мудрасці».

– Я табе скажу, што і схітраваць трэба калі. Бо цяжка пражыць без хітрасці, – Уладзімір Пятровіч, мусіць, заўважыў маю іранічную ўсмешку. – Усе могуць быць Чацкімі ды Рахметавымі, ці як там па-вашаму... Прыязджае аднойчы да мяне дырэктар саўгаса, ён тады яшчэ вучыўся завочна. «Ратуй, Пятровіч, – просіць, – трэба хутка экзамен здаваць, а ў мяне нават кнігі гэтай няма. Я чуў, што ў цябе ёсць, выратуй,

дай пачытаць, бо ў ніякай бібліятэцы няма». У мяне была тая кніга, можна сказаць: «Бяры, Аляксандравіч, стаіць вунь на этажэрцы», – ці самому падаць, але я нахмурыўся і кажу: «Няма, Аляксандравіч. З вялікай радасцю вам даў бы, але няма». – «Што ж рабіць? – бядуе дырэктар. – На адных вас была надзея». – «Ой-ёй-ёй, – бядую і я, – як вам памагчы? Паеду да сваіх знаёмых, нос разаб’ю, але дастану вам». Праз колькі дзён сам прыношу яму гэту кнігу і падаю яе як вялікую знаходку, нібы з-пад зямлі дастаў яе. Як ён радаваўся, дзякаваў мне, абяцаў таксама памагчы. Я не прасіў тады абы-чаго, а прыкусіў язык, падумаў пра дом, што будуюцца ў суседняй вёсцы для рабочых; папрашу кватэрку і сабе – павінен не адмовіць. Вось як, Павел Мікалаевіч... А абавязкі... Заўсёды яны яшчэ будуць, гэтыя абавязкі...

– Але так жа прыніжаеш сябе, ганьбіш, – сказаў я, – смяяцца будуць, папіхаць.

– А ты папіхайся, сціскай зубы ды пра сябе думай, гадай, што табе будзе за гэта, – сказаў Уладзімір Пятровіч. – Будзе час, ты даб’ешся свайго, трэба ўмець і крыху пацярпець, і памаўчаць.

«Калі я вучыўся, я не думаў пра гэта, – падумаў я, – цяпер я стаў рабіць – стаў і жыць. І як усё цікава, проста і незразумела. Сапраўды, я дасюль жыву па кніжках, толькі цяпер я пачынаю глядзець на ўсё сваімі вачамі».

– Я, можа, табе такога не сказаў бы, каб не паглядзеў гэтых колькі хвілін на цябе, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – Не тую ты ўзяў ноту. Абломіць Іван Сямёнавіч цябе, казлом адпушчэння будзеш.

– Чаму? – здзівіўся я. – Што ж я раблю такога благога?

– Мне яшчэ гэта Міхась Рыгоравіч учора гаварыў, а гэта вёрткі і хітры чалавек, усё ён разумее, бачыць, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – Прыглядаецца да цябе Іван Сямёнавіч.

– Хай прыглядаецца, – сказаў я. – Што ведаю, так і вучу дзяцей.

– Мы, як людзі малыя, па-свойму робім, – усміхнуўся Уладзімір Пятровіч. Хацеў яшчэ штосьці сказаць, але празвінеў званок з урока і зайшоў у настаўніцкую дырэктар, за ім увайшла яго жонка, паглядзела на мяне, нібы стараючыся ўведаць, аб чым мы маглі тут гаварыць. Уладзімір Пятровіч змоўк, узяў ручку, перапісаў заўтрашні расклад і стаў збірацца дамоў, на сваю кватэру.

– Паслухайце, што ўчора было, – сказаў Іван Сямёнавіч, – Мілецкая абазвала Каўняровіч аграноміхай, Каўняровіч тую – шляхцянкай, і завяліся бабы біцца, ледзь мужыкі расцягнулі, – дырэктар расказваў і смяяўся. Зарагатаў і Міхась Рыгоравіч.

Не ўтрымаўся, усміхнуўся і я, глянуў на Ларысу і сцяў губы: была яна невясёлая, так зняважліва глядзела на мяне, што мне стала нядобра. Я адварнуўся і стаў корпацца ў сваёй сумцы, перакладаў сшыткі, заглядаў у свае планы.

– Літаратары, – сказаў Іван Сямёнавіч, – пастаўлю таму пяць, хто адкажа, як зваць па імю і па бацьку Плюшкіна. Дачка мая, дзевяцікласніца, калі летась спыталася настаўніка аднаго ў дзесяцігоддзі, дык ён не адказаў.

– Сцяпан Дзмітрыевіч, – сказаў я, бачачы, што ўсе маўчаць.

– Адкуль вы гэта ведаеце? – здзівіўся дырэктар, – Я ў інстытуце аднаго выкладчыка на гэтым пасадзіў.

– Там у адным месцы гаворыцца пра дачку Плюшкіна...

– Добра, стаўлю вам пяць, – падышоў да мяне дырэктар і падаў кнігу. – Раю пачытаць.

Я глянуў на пацёртую кнігу і па вокладках пазнаў: «Братыя Карамазовы».

– Дзякую, – сказаў я, – чытаў у інстытуце. Нават адказваў на экзамене па гэтым рамане, трапіўся мне вобраз Паўла Смердзякова.

– Ну і хто загубіў, па-вашаму, старога Карамазава?

– Іван Карамазаў і Павел Смердзякоў, – адказаў я.

– Гм, – хмыкнуў дырэктар і працягнуў другую кніжку. – А гэта чыталі?

– Нават нядаўна, – сказаў я.

– І вы зразумелі, чаму Раскольнікаў зрабіў злачынства, для чаго ён ступіў на такую сцежку?

– Цяжка сказаць, – прызнаўся я, – але ўся логіка аўтара...

– Гм, – зноў хмыкнуў дырэктар і выйшаў на калідор: нечага вельмі шумелі вучні ў пятым класе.

– Іван Сямёнавіч бярэ на зуб нашага Паўла Мікалаевіча, – сказаў Міхась Рыгоравіч. – Ён кожнага года задае гэтыя пытанні маладому настаўніку, і ніхто не мог на іх адказаць, – вось гэтым і пацяшаўся Іван Сямёнавіч. Вы...

– Што за праверкі? – здзівіўся я. – На дыплом я ў інстытуце экзамены здаваў.

– Гэта ўсё фокусы яго, – сказаў Міхась Рыгоравіч. – Чытаў малады настаўнік сур’ёзнае, учытваўся – значыць, свой характар, настойлівасць мае. Вы цяпер, Павел Мікалаевіч, будзьце асцярожныя з ім, ён вельмі не любіць, калі хто больш за яго ведае. Тады і праверачкі будуць, і падкавырачкі; хоць вы ўрокі даяце і выдатна, але ўсё роўна...

– Дзіўна, – сказаў я, – усё гэта далёка ад нашай задачы – вучыць дзяцей. Я раблю, колькі ўмею, колькі выходзіць.

– Ты небяспечны для яго чалавек, – сказаў Міхась Рыгоравіч.
– Чым я небяспечны?
– Ты разумны, адукаваны, зараз у партыю ўступіш, работу школьную добра зразумееш...
– Дык гэта ж і добра! – здзіўся я, – Дай бог, каб такое было.
– А для Івана Сямёнавіча гэта небяспечна, – сказаў Міхась Рыгоравіч. – У вулі павінна быць адна матка. Калі з’яўляецца другая, то між імі завязваецца адразу ж барацьба.
– Не разумею, – сказ аў я.
– Дырэктарам цябе тады могуць паставіць. Ясна? – сказаў Уладзімір Пятровіч, развітаўся і выйшаў. Я разгубіўся і маўчаў.
– У цябе яшчэ многа рамантыкі ў галаве, на вачах – ружовыя акулеры, а тут штодзённае жыццё. Помніш, як ён гаварыў табе ў першы дзень: «Мы – людзі немаладыя, абраслі сваімі хатамі, хлявамі і садамі. Рамантыка ў нас даўно прайшла...» Калі ён дырэктарам, у школьным садзе два разы траву сабе выкасіць, яблыкаў, гуркоў, капусты возьме, – сваю капейку зберажэ. Ёсць людзі, якія любяць быць хоць маленькім начальнікам... Пажыві сам.

Міхась Рыгоравіч замоўк, хапіўся гартаць нейкі часопіс: у настаўніцкую зноў зайшлі дырэктар і яго жонка; мне аж стала няёмка, што гаварылі дасюль пра яго.

– Міхась Рыгоравіч, – сказаў дырэктар завучу, – мне здаецца, што нашы маладыя настаўнікі даволі холадна адносяцца да работы, доўга ўцягваюцца. На ўрокі ходзяць акадэмікамі, толькі з указкаю ці крэйдаю ў руках, пазакласнай работы амаль ніякай, бібліятэка ўсё яшчэ закрыта, а вучні якія! – пазарасталі, неакуратныя... Падленьваецца рабіць наша моладзь.

– Падленьваецца, – падтрымаў Міхась Рыгоравіч, – мы больш ахвотна некалі пачыналі рабіць.
– Трэба нам больш з табою патрабаваць, – сказаў дырэктар, – правяраць і патрабаваць, на ўрокі часцей хадзіць.

– Трэба, Іван Сямёнавіч, – зноў згадзіўся Міхась Рыгоравіч.

Я глянуў на завуча: толькі што ён хваліў мае ўрокі, а цяпер згаджаецца з дырэктарам, што мы, маладыя – Ларыса, настаўніцы біялогіі і фізкультуры і я, – лянемся, не стараемся. Міхась Рыгоравіч адварнуўся, махнуў на дырэктара рукою, зморшчыўся і падміргнуў мне, каб не зважаў я на гэтыя словы.

– А дзе наш шныранец? – спытаўся Іван Сямёнавіч.
– Дамоў пабег, – першым сказаў Міхась Рыгоравіч.
– Ох смоўж, прыстасаванец! – паківаў галавой дырэктар. – Малады, а такі хітры. Ніякіх абавязкаў не хоча ведаць. Толькі пра сябе думае, на ўсё згодны, абы яму добра было.
– І адкуль толькі такія бяруцца? – здзіўляўся і Міхась Рыгоравіч. – Бацьку ж яго ведаю, – франтавік, рабацяшчы, каваль.
– Вось мы, відаць, і сапсавалі сваіх дзяцей, – сказаў дырэктар. – Мы трыццатая гады, вайну цяжкую перажылі, нічога добрага не ўбачылі, думалі: няхай хоць нашы дзеці пажывуць цяпер, дагаджалі ім, а яны выраслі і толькі ведаюць, што ім трэба, а таго, што павінны яны рабіць, добра не знаюць, гэтага не ўталкавалі мы ім, – дырэктар гаварыў і, відаць, меў на ўвазе і сваіх дзяцей.
– Гэта праўда, – сказаў Алесь Трахімавіч, які дасюль маўчаў і не ўступаў у гаворку (увогуле, убачыў я, што ён рэдка на перапынках з кім гаворыць, сядзіць, слухае ўсіх ці газеты чытае), – распесцілі мы сваіх дзяцей, квольмі, безадказнымі і спажыўцамі выгадалі, а вучні нашы цяпер яшчэ ў большым дастатку жывуць, з імі яшчэ цяжэй будзе...
– Мы, канечне, такімі не былі, – сказаў дырэктар, – мы больш пра работу думалі, як пра сябе. А цяпер яны саромеюцца высокія словы гаварыць, вялікія аўтарытэты сабе выбіраць.
– Ахайваеце вы нас, – паспрабаваў абараніцца я.
– Як ні апраўдвайцеся, але няма ў вас нашай загартоўкі, – сказаў дырэктар. – Мацнейшымі, смялейшымі мы былі, нават дзяўчат мацней любілі, нейкую бескарысліваць большую да работы, справы ведалі.
Калі мы з Міхасём Рыгоравічам засталіся адны, я сказаў, што наглядаю за Алесем Трахімавічам, здзіўляюся і ніяк не зразумею яго: вечна ён маўчыць, спытаешся што-небудзь – адкажа, не загаворыш, – дык і прасядзіць дзень у настаўніцкай моўчкі.
– Я табе скажу: настаўнік ён залаты, цяпер не многа такіх знойдзеш, – сказаў Міхась Рыгоравіч, – сорак гадоў працуе ў школе, ды як працуе! Дай бог нам палавіну такой працавітасці і сумленнасці мець. А вось з Іванам Сямёнавічам не ладзяць. Даўно Іван Сямёнавіч дачакацца, мусіць, не можа, калі ўжо выправіць старога на пенсію. Алесь Трахімавіч і прыпісак не любіць, дырэктара на педсавеце за работу крытыкуе, за гарод і за іншае, а Іван Сямёнавіч пасля злуецца, на другім выязджае.
– А я думаю, што ў школе ўсё добра, зладжана, – сказаў я. – Аказваецца, тут таксама ўсякае ёсць.
– Ёсць, – усміхнуўся завуч, – папрацуеце, дык яшчэ больш убачыце. А вы сур’эзна хочаце з Ларысай Іванаўнай жаніцца?

– Я зусім пра жаніцьбу не думаю, – сказаў я.
– Не бяры яе, – падтрымаў Міхась Рыгоравіч. – Ох, брат, і пілка, ды яшчэ тупая. Яе сама Вольга Піліпаўна асцерагаецца.
– Ларыса сумленная, – сказаў я, – гэтага ўжо ў яе не адбярэш.
Завуч прамаўчаў, усміхнуўся і незразумела кіўнуў галавою.

12

У сярэдзіне лістапада стала холадна; модны вецер нагнаў нізкіх цяжкіх хмар, і аднаго дня пайшоў вільготны шэры снег. Ён доўга не мог улежаць, раставаў на мокрай зямлі, пакуль не сцягнуў вады, – тады стала бела, прасторна, падхапіўся марозік, усё падшэрхла, пацвярдзела, і было відаць, што легла зіма.

Адным днём я нават доўга стаяў на дварэ і здзіўляўся: было сонечнае, з густым блакітам неба, па якім плылі па-летняму белыя воблакі, іскрыўся снег, капала са стрэх і раставала ля сцен – і здавалася, што стаіць сакавік, калі суцішыліся, збеглі мяцеліцы, аслабеў мароз, з кожным днём вышэй паднімаецца сонца.

Тады я выйшаў са школы, захваляваўся, што такі светлы, іскрысты дзень, і нават не хацеў ісці дамоў, як убачыў Ларысу. Я замітусіўся, паспяшаўся ісці, але Ларыса дагнала мяне, пайшла побач.

– Чаго ты ўсё дзьмешся? – спыталася яна.

– Я не злуося.

– Што я – дурная, не бачу? – сказала Ларыса. – Баба ты вясковая. Гэта я павінна была прагнаць тады цябе з хаты, а цяпер не гаварыць з крыўлякам. Хоць бы папрасіў прабачэння...

Я ўсміхаўся і маўчаў, стараўся не глядзець на Ларысу. Цяпер я разумеў, што вінаваты быў я, рабіў тое, што падказвала злое зелле.

– Чаго маўчыш?

– А што табе сказаць? – усміхнуўся я.

– Ганарлівы, – сказала Ларыса. – Ну, як хочаш. А мне Віктар пісьмо прыслаў.

– І што ён табе піша?

– Просіць, каб замуж выйшла, клянецца, што будзе любіць да смерці. Ад бацькоў маіх не вылазіць...

– Ну, а ты што?

– Як і раней... Калі ўжо за яго ісці, дык лепш векавухай быць.

– Глядзі – упусціш шчасце.

– Гляджу, – сказала Ларыса. – Што ты сёння будзеш рабіць?

– Чытаць ці сшыткі правяраць, – адказаў я. – Што мне яшчэ рабіць?

– Памажы ты мне яшчэ сёння кнігі падклеіць. А то і дзеці хочуць чытаць, і дырэктар падганяе, дзiesiąткаю, якую плацяць за бібліятэку, папракае. Прасіла дзяўчат памагчы, дык не хочуць, гавораць: часу няма, нейкім вязаннем заняліся.

– Памагу, – згадзіўся я. – Толькі чым ты мне плаціць будзеш?

– Заплачу нечым, не бойся. Ты ж любіш штосьці, пачастую... Хоць гаваркі будзеш, бо так слова з цябе трэба выцягваць.

Я зачырванеўся і нічога не мог сказаць, ішоў і слухаў, як рыпіць пад нагамі снег, гадаў, што сказаць, як апраўдацца, але так нічога і не прыдумаў, маўчаў ды саромеўся за сябе.

– Не чырваней, – сказала Ларыса, – я ўжо забылася пра ўсё тое.

Пасля полудня і кароткага адпачынку я пайшоў да Ларысы. Яна ўжо чакала мяне, сядзела абутая і апранутая.

– Сёння пасядзім хоць да раніцы, але трэба прывесці гэтую бібліятэку ў парадак, – сказаў я. – Колькі мы ўжо будзем таптацца там, глытаць старажытны пыл.

– Надакучыла? – спыталася Ларыса. – Ці на другое што час трэба?

– Што ты хочаш сказаць?

– Можа, чытаць трэба, пісаць ці Ленка не пускае? Ёй жа сумна адной дома...

– Як гэта цябе брыгадзір адну са мной пускае? – жартаваў я.

– Брыгадзір да мяне ўжо не ходзіць. Як не паехала з ім на танцы, дык больш і не заглянуў, – адказала яна. – Гэта Ленка ваша, гавораць, плацце ўжо белае заказала, а гаспадар гарэлікі стараецца.

– Давай не будзем пра гэта больш, Ларыса, а то мы сапсуём адно аднаму настрой, – сказаў я. – Ты дарэмна на сябе ўсё бярэш, магла і тэхнікам сказаць, каб памаглі.

– Зробім і самі, – сказала Ларыса, – Ты вось яшчэ мне памажы: напішы ты Віктару, што я не люблю яго.

– Дзівосы, – усклікнуў я. – Хіба я ведаю: любіш ты яго ці не, можа, вы толькі паспрачаліся і хутка памірыцеся...

– Не, Паўлік. Я, мусіць, няшчасны чалавек.

– Чаго?

– Я баюся, што я ўмею любіць, магу, а мяне вась ніхто так і не палюбіць.

– А Віктар?

– Гэта не любоў. Я хачу лепшага кахання, вялікага, хоць, здаецца, цяпер няма яго такога. Як пачытаеш, паглядзіш у кіно, – некалі лепш любіліся, неяк усё гэта было высока, чыста, недаступна...

– У наш час і дзяўчаты не тыя, – падтрымаў яе я, – нешта страцілі яны. Многія кураць, п'юць, непастаянныя, памужчынелі, ды гэтыя моды... Раней мужчыны млелі, калі бачылі ножку жанчыны, а цяпер сядзіш у аўтобусе і не ведаеш, дзе вочы дзецц ад гэтых ног... Дзяўчаты нейкія зусім не гордыя, а мне здаецца, і цяпер шукаюць Тацяну Ларыну, Ядвісцьку ці грынаўскую Асоль...

– А яны і ёсць, толькі іх трэба знайсці, – сказала Ларыса. – Сама бачыла, як могуць любіць дзяўчаты, гараваць, таіць у сабе каханне, бо не могуць такога знайсці ў адказ. Ці мала ёсць такіх матылькоў, якія прыліпаюць, ашукваюць дзяўчыну, кідаюць і не думаюць, як цяжка ёй потым... Вось як сумна бывае...

– Ведаеш што? – сказаў я. – Магу штосьці параіць.

– Што?

– Сачыняць оперу. Садзіся і пішы оперу; сум праройдзе да другіх, а самой будзе лёгка.

– Ты жартуеш, бо сур'ёзна яшчэ не жывеш, не думаў пра гэта, – сказала Ларыса. – Зачыні, калі ласка, дзверы.

– Чаго нам зачыняцца, – усміхнуўся я, – не будзем жа мы цалавацца тут?

Ларыса ўсміхнулася, схавала нейкую тоўстую кнігу і накінула на мяне: «Грубіяні!» Я ледзь паспеў выскачыць на калідор, вярнуўся толькі тады, калі Ларыса паабяцала, што не будзе біцца. Я зачыніў дзверы, каб не было скразняку, і мы пачалі раскладаць, падклеіваць парваныя кнігі, бачачы, што гэтым вечарам ужо ўправімся і заўтра Ларыса зможа выдаць кніжкі дзецям.

Я прынёс вады, цёр венікам падлогу, а Ларыса ўслед мыла. Калі яна сабрала ля парога ваду, выцерла ўсё суха, то міла было глянуць вакол – як не тая была бібліятэка.

– Ой, як спіна баліць! – паскардзілася Ларыса.

– Во гультайка! – сказаў я, – Відаць, што песціла цябе маці. Дырэктар правільна гаварыў, што моладзь цяпер такой загартоўкі не мае, як раней...

– Трапло! – сказала Ларыса. – Але дзякуй за помач. Каб спадзяваліся на каго, самі не папрацавалі, то і гэты год яшчэ бібліятэка закрытая была б.

Мы абчысціліся, памылі рукі, выключылі ў школе святло і пайшлі дамоў: было позна, нават музыкі не паслухалі.

– Ну, як табе падабаецца работа? – спытаўся я.

– Не вельмі, – сказала Ларыса. – Вучылася, думала: буду неяк лепш працаваць, а гэта вельмі ўсё ж неяк проста. Планы, урокі, сшыткі, дзеці не так вучацца, як я хацела, настаўнікі не тыя... Адно і тое ж у іх: дзе што купіць, дзе хто сказаў. Каб яшчэ ў сярэдняй школе рабілі, можа б, які большы прастор быў, весялей, больш рамантычнай было б. А то сухая, сумная проза...

– А ёсць дзеці, што хочуць вучыцца, – сказаў я.

– Ёсць, – згадзілася Ларыса.

– Ты толькі не смейся, – пачаў я, – парабіў я толькі два месяцы, паглядзеў на дзяцей, іх вучобу і ўбачыў, што сама ахвотна са старэйшых класаў вучацца ў чацвёртым і пятым класах; стараюцца, цікавяцца; правядзі добра ўрок – яны будуць за бога цябе лічыць, давяраць табе ўсе свае тайны.

– І я ўбачыла гэта, – прызналася Ларыса.

– Не перабівай, я яшчэ не закончыў свае «педагагічныя нагляданні». У шостым дзеці нечакана адчулі, што яны пасталелі, што дзяўчынкі і хлопчыкі – не толькі вучні, але і людзі рознага полу. Прыходзіць першы абдуманы сорам, хлопцы шукаюць ідэалаў і ніколі не палічаць ім жанчыну. Пугачоў, Кутузаў, Чапаеў, «Няўлоўныя мсціўцы», Банівур – вась іх ідэал... І яны тут жа ахаладнелі да навукі.

– Праўда! – не ўтрымалася Ларыса. – Ой, прабач...

– І чаму, чаму яны халаднеюць? Ці не таму, што пасталелі, што цвяроза глядзяць на жыццё, ужо неакрэслена бачаць сваё месца ў ім? – гаварыў я, пра што сапраўды многа апошнім часам думаў. – А сёмы клас... Гэта пераломны клас. Тут ужо ідзе рэзкі падзел на тых, хто вучыцца і будзе вучыцца, і на тых, хто не хоча, не ўгаворыш яго нічым. Сямікласнікі ведаюць: трэба ім вучыцца ці не, што дасць ім вучоба, яны ўважліва прыглядаюцца да старэйшых і часта бяруць ад іх не самае лепшае. Дзяўчынкі-сямікласніцы яшчэ працавітыя, старанныя, яны гуляюць дома са сваімі меншымі брацікамі ці сёстрамі, мыюць падлогу, бялізну, яны і ў школе ахвотней пойдуць спяваць, выпускаць газету. А вась хлопцы... Яны нейкія абыякавыя, і я тут яшчэ не зразумеў: дзе, хто дапусціў памылку, што яны такія выраслі? З чаго гэта пачалося?..

– Ты і праўда другім Сухамлінскім будзеш, – усміхнулася Ларыса, – ці паробіш яшчэ трохі – і кандыдацкую напішаш.

– Не смейся, – працягваў я. – Многа вінаваты бацькі, што іхнія дзеці такія. Але я пра нас, настаўнікаў. Дзе памыліліся, не дарабілі, не даглядзелі мы? На педсаветах, у класах мы злуёмся на гэтых двоечнікаў, гультаёў, лаем іх, лаем штодзень. Але пра тое, што яны добра рабілі летам у саўгасе, цяпер многа памагаюць дома, любяць тэхніку і іншае, мы мала думаем. На ўроках мы бачым іх «распусту», іх не «матэматычную» і не «філалагічную» здольнасць, іх пасіўнасць. Мы здзіўляемся, чаму яна ёсць, але мала шукаем, адкуль яна бярэцца, як яе выкараніць...

– Так, далёкія мы ад вучня, – сказала Ларыса. – Пабудзем з ім сорок пяць хвілін, пагаворым афіцыйна, а так добра і не ведаем, чым ён і як жыве...

– І вось мне здаецца, Ларыса, яны пасіўныя таму, што іх прымушаюць толькі «вучыцца». Можа быць, дзеці ў многа раз ахвотней і вучыліся б, каб у школе, а дома асабліва, былі і добра цаніліся другія віды працы, якую якраз любяць яны, у якой яны модныя. А то яны цікаўныя, усёзнайкі, хочуць ведаць многае, а бацькі гавораць: «Адчапіся!» – і мы тое не раз гаворым: то нам часу няма, то ахвоты. Вось дзеці і асякаюцца... А то бацькі гавораць: «Ты вучыся, а не працуй. З віламі паспееш напрацавацца».

– Ой, Паўлік, ды ты – педагагічны геній! – усклікнула Ларыса.

– А ты думала, я дарэмна настаўніцкі хлеб ем? – мусіць, ганарыўся я. – Часу вольнага хапае, вось і думаю. Ды і ўцягваюся пакрысе ў работу, пачынае яна нават падабацца.

– Ты разумны, Паўлік, – сказала Ларыса. – Ты сапраўды хутка пачнеш педагагічныя артыкулы пісаць, – і я нават у цемнаце ўбачыў, як яна міла, радасна, з нейкай незразумелай мне павагай, захапленнем ці зайздрасцю глянула на мяне.

– А ты пра гэта не думала?

– Ды думала, гадала, але так выказаць усё, як ты, не магу, – прызналася Ларыса. – У мяне не хапае на гэта і розуму і назіральнасці, настаўнікаў я неяк лепш пазнаю.

– Розныя людзі ў школе робяць, – сказаў я.

– А мы з табою яшчэ і не рыба і не мяса, – сказала Ларыса, – «самалёты без апазнавальных знакаў». Без сваёй цвёрдай думкі, свайго голасу, мы часта робім не тое, што думаем, а так, як гэта падабаецца другім. Мірымся са злом, баімся паказаць на яго пальцам, назваць уголас.

– Нам дваццаць два гады, – я пачынаў ужо гарачыцца, – а мы ўсё яшчэ маладыя, зусім не сталыя, і, канечне, ніхто нас сур'ёзна не прымае, не цэніць.

– І ці ацэняць яшчэ?

– А гэта ўжо будзе залежаць ад нас, – сказаў я, – чалавек цэніцца не тым, як і што ён думае, нават што робіць, а тым, што ён зробіць, які пакіне след.

– Дык ці будзе гэты наш след глыбокі, чаго мы тут даб'ёмся, у гэтай васьмігодцы? У гэтай маленькай вёсачцы?

– Не ведаю, не ведаю, – пацішэў я. – Пакуль што мы даём толькі ўрокі, адкрылі бібліятэку, правялі бацькоўскі сход у далёкай вёсцы і выпусцілі баявы лісток на свінагадоўчай ферме.

Мы падышлі да кватэры Ларысы, я яе і сёння правёў да сянец, прыпыніўся. Стала і Ларыса, не падзякавала, як заўсёды, і не пабегла ў цёплую хату; тады бег і я, марыў, што хутка траплю ў цяпло, а пасля лягу ў халодную пасцель, але хутка сагрэюся, і мне будзе цёпла, утульна, добра і крыху трыожна. Але скажу сабе: спаць, спаць – і засну, рады, што пражыў дзень, гадаючы, што будзе заўтра...

Было холадна, стыла: халадзіў снег, моцны вецер, які выдзімаў астатняе цяпло, наганяў сівер, і неба было цёмнае, нізкае, халоднае.

– Холадна! – я сказаў праўду і пажартаваў, паскакаў на адной назе, прылажыў сваю шчаку да шчакі Ларысы. – Рагуй сваім цяплом, памажы сагрэцца.

Ларыса не адхінулася і не адняла сваёй шчакі, я прыціснуўся мацней, трэба было жартаваць, пакуль не скажа свайго слова Ларыса, не адхіне мяне.

Я чуў, што і яе шчака халодная, нават пякучая, але яна хутка сагрэлася, я чуў, як яе вейка шоргала па маім воку. І нечакана я падумаў, што Ларысе ўсё гэта падабаецца і яна жартуе са мною; вусны яе, таксама халодныя, сасмяглыя за дзень, былі блізка, і я не ўтрымаўся, прыхіліў Ларысу да сябе і пацалаваў яе.

Ларыса не адрывалася, абхапіла маю шыю рукамі і таксама пацалавала, задыхалася, пасля адарвалася, але не адпіхнула мяне, прытулілася да маіх грудзей.

Мне было няёмка, я не ведаў, што рабіць і ці жарт гэта быў.

– Паўлік, я чакала гэтага, – прашаптала яна, хоць у такую познань нас ніхто не мог пачуць, і тут я мігам здагадаўся, чаму яна раскажвала мне раней пра свайго Віктара, злавала брыгадзірам, прызналася, што прыехала сюды толькі таму, што трапіў сюды я.

Я спалохаўся, што гэта ўсё шчыра, стала, а я не магу быць да Ларысы такім жа шчырым, добрым.

– Ты не ведаеш, чаму я чакала гэтага?

– Не, – зманіў я.

– Які ты сляпенькі! – зноў прытулілася, прылажыла сваю шчаку да маёй. – Ці хочаш, каб я яшчэ сказала гэта?

– Ты жартуеш? – Я ўсё яшчэ не верыў.

– Не, Паўлік, не, – адказала яна. – Я даўно з табой не жартую...

Прызнацца, я разгубіўся: гэта, відаць, было так, Ларыса за штосьці пакахала мяне, цяпер яна не жартавала, таілася дасюль, чакала добрай, удалай хвіліны, а цяпер прызналася. Другою парою і я сказаў бы: «І я люблю цябе», – сказаў бы, тут жа забыўся б пра гэтыя словы, загаварыў пра кіно ці надвор'е, нашых вучняў, але цяпер я баяўся пакрыўдзіць Ларысу: усё гэта было сур'ёзна і важна. Яна мне стала цяпер блізкая, знаёмая, як сястра. Я паважаў яе, мог бы пайсці цяпер за яе ў халодную ваду, але, мусіць, не любіў яе і не ведаў, ці палюблю. Я адчуваў, што магу быць добрым, паслухмяным, кахаць, але не зусім верылася, што яно, мае каханне, будзе толькі для Ларысы.

– Ты дакараеш ці насміхаешся з мяне? Скажы.

– Не. Я... – я замоўк: не ведаў, што сказаць. – Я думаю: насміхаешся ты...

– Не верыш? Я яшчэ ў інстытуце глядзела, каб якая цытра не прычапілася да цябе.

– Што ты гаворыш? Я не заўважаў...

– Ты і цяпер не вельмі відучы...

– Можа.

– Ты не любіш мяне? – спыталася Ларыса.

– Не ведаю, Ларыса, не буду маніць, я аб гэтым не думаю, – прызнаўся я.

– Чалавек заўсёды да чалавека горнецца, ён не можа адзін, – сказала Ларыса, – Я не змагла больш маўчаць, мучыцца. Толькі ты скажы...

«Што я ёй скажу?»

– Скажы мне толькі адно: ты ненавідзіш мяне... ну, зусім не любіш?

– Не, Ларыса, я прывык да цябе.

– Значыць, не любіш, будзеш горам для мяне.

– Ларыса, я не ідэал. Ды ты не ведаеш мяне, які я... Я нічога не магу табе абяцаць, я нічога не маю...

– Што ты гаворыш, Паўлік? Мне не трэба ніякія выгоды, мне трэба сам ты, твая адданасць і каб ты быў мой. Мне трэба зусім мала, але і столькі многа... Ты ненавідзіш мяне цяпер, скажы, калі ласка?

– Не, Ларыса, – сказаў я.

– Хоць я не вінавата, ты, можа, больш вінаваты. Сама дзіўлюся, што ты зрабіў са мною, як заслانیў мне свет...

Я маўчаў і думаю, што дзяўчына гаворыць мне аб важным, прызнаецца сур'ёзна, стала, з душою, і забываць гэтых слоў не трэба, смяяцца з іх тым больш. «Што рабіць, што сказаць, думаю я, хоць бы знайшоўся хто, падказаў».

– Я разгубіўся, Ларыса, – прызнаўся я, – зусім не чакаў гэтага, цяпер не ведаю, за што мяне можна любіць. Я сур'ёзна яшчэ нікога не любіў.

Цяпер маўчала Ларыса.

– Можа, Ларыса, табе стала сумна і табе здалася...

– Здалася... пяць гадоў таму назад, – абарвала яна мяне. – Я ўжо ведаю цябе, як і сябе. Бачу, калі ты злуешся ці радуешся, нават адчуваю, калі ты штосьці хочаш сказаць і маўчыш, – тады ты дышаеш не так... Цяпер я толькі паверыла, што могуць яшчэ кахаць людзі і ёсць, жыве яно, гэтае каханне... Ідзі цяпер, я хачу пабыць адна.

– Добрай ночы, – сказаў я і, прызнацца, зарадаваўся, што яна так сказала, адпусціла, – відаць, рашыла, што і мне лепш пабыць аднаму, падумаць. Я задумаўся: цяпер нельга нават гаварыць і не думаць, трэба ўсё добра ведаць, сачыць за кожным сваім словам, за кожным сваім крокам.

«Божа мой, якое яно, гэтае жыццё! Як цяжка быць сталым, пачынаць стала жыць...»

У тую ноч я сагрэўся хутка, але доўга не мог заснуць, думаю пра сябе, Ларысу, што будзе заўтра.

13

Было цёпла, выяснілася, і мы, мужчыны, выйшлі пакурыць, прасвяжыцца. Бегалі па двары і радасныя дзеці, біліся снежкамі, выслізгалі сцежку і коўзаліся па ёй, піхаліся, крычалі і смяяліся.

– Усё жыццё наша праходзіць у гэтым крыку, смеху, – сказаў Міхась Рыгоравіч, – дзеці мяняюцца, а для нас яны аднолькавыя.

– Гэй, Карпека! – закрычаў дырэктар. – Хадзі сюды, падшыванец!

Светлавалосы пяцікласнік перастаў бегаць, апусціў галаву і падышоў да нас.

– Ідзі, прынясі той куст, што зламаў, – вярнуў яго дырэктар.

Вучань паслухмяна прынёс зламаныя галіны, прыпыніўся і апусціў галаву.

– Ты і дома па кветках, кустах бегаеш? – спытаўся ў яго Іван Сямёнавіч.
– Не...
– Дык чаго ты тут пасадкі ломіш? – дырэктар узяў гэтыя дубцы і патрос імі перад вучнем. – Дык ці можна ламаць? Чаго маўчыш?
Вучань сказаў, што не будзе больш бегаць, і адышоўся.
– Дзеці, – прамовіў я. – І мы так бегалі...
– Ды не трэба цяпер патураць, – сказаў дырэктар. – Як быццам гэта мне толькі аднаму трэба глядзець за партамі, частаколам, дрэвамі.
– Вы трохі груба з ім абышліся, – сказаў я, – ён пакрыўдзіўся.
– Дык выходзіць, што я павінен быў хваліць яго? Ці баяцца, што паважаць, слухаць на маіх уроках не будзе? Не, пакуль я дырэктар, то яны мяне будуць баяцца. Ды і вы, калі што якое, то да мяне шумліўца адразу вядзіце.
– Раней і настаўнікаў баяліся, – уставіў сваё слова Міхась Рыгоравіч.
– І вучыліся лепш, – дадаў Іван Сямёнавіч. – А цяпер вучань можа абляець настаўніка, і часта ў гэтым толькі сам настаўнік вінаваты. З вучня, калі патрабуеш, то будзе толк, распусціш – тады плач...
– І ўсё ж з дзецьмі трэба быць ветлівым, – стаяў я на сваім.
– Пачакай, гэта ты яшчэ толькі адну восень робіш, – парабі гадоў пяць, я пагляджу, якія тады ў цябе будуць нервы. Канечне, Уладзімір Пятровіч наш захавае іх. Іду сёння па калідоры і чую: пяцікласнікі шумяць, аж клас, здаецца, паднімаюць. Адчыняю дзверы – дзеці бегаюць, б'юцца, а Уладзімір Пятровіч сядзіць за сталом, сабе работу ў інстытут рыхтуе. «У нас самастойная работа цяпер», – апраўдаўся.
– О, ён робіць важна, – падтрымаў дырэктара Міхась Рыгоравіч, – абы даць урок, абы прабыць дзень у школе, каб толькі было гэта ў зарплатнай ведамасці. А дзеці ўсё ж гэта бачаць.
– Ды цяпер яны яшчэ такія хітрыя... – сказаў дырэктар, – кіно, тэлевізар, кабінеты – усё ёсць, а вучыцца ахвоты не прыбаўляецца. І ў нас добра вучыць жадання мала: адны – старыя, стаміліся, другія – маладыя, лянуюцца.
«Не так усё гэта проста, – падумаў я, – мы кожнага дня гаворым, што дзеці не хочуць вучыцца, але ніхто не скажа: чаму? Хоць бы хто прасачыў за якім вучнем, паглядзеў за ўсім яго рабочым днём».
Мы вярнуліся ў настаўніцкую..
– О, боты новыя! – усклікнуў Іван Сямёнавіч, аглядаючы боты на нагах настаўніцы біялогіі. Тая збянтэжылася і схавала ногі, пасля закрыла іх хусткаю.
– Добрыя боты, – гаварыў дырэктар. – Цяпер ужо хлопцы павінны вас заўважыць і ацаніць. О, як сёння нафарбавалася Ада Іванаўна, на вочы, мусіць, сажы з паўпуда намазала, – і засмяяўся, за ім зарагатаў Міхась Рыгоравіч.
– Смяюцца ўсе, церпяць знявагу, – сказала ціха мне Ларыса.
Я згадзіўся, кіўнуў галавою.
– Аб чым вы там усё шэпчаецеся? – падышла да нас Вольга Піліпаўна. – Усё нешта сакрэтначаеце, не падабаецца вам усё ў нашай школе.
– Чаму не падабаецца? – спакойна сказала Ларыса. – Школа як школа. Але ж можна і падумаць, сказаць штосьці сваё.
– А вы гаварыце, каб усе чулі, – халаднавата сказала жонка дырэктара. – Я ж па вас бачу, што не падабаецца вам Іван Сямёнавіч.
– Ён жа не маладзёнак-халасцяк, што павінен падабацца, – не ўтрымалася Ларыса. – Вам спадабаўся, дык вы і выйшлі за яго замуж...
– Ох! – выдыхнула Вольга Піліпаўна і адварнула галаву. Відаць, стрымлівала сваю злосць, сказала толькі: – Калі будзеце дырэктарам самі, то і заводзьце свае парадкі. А пакуль другія тут, то падпарадкоўвайцеся і не жартуйце так са старэйшымі калегамі: вы – дачка мне...
– Распарадку школьнага я не парушаю, – стрымана адказала Ларыса, – Вы, калі ласка, не блытайце адно з другім, – і пайшла на калідор, хоць мы ўсе зразумелі, што яна хацела сказаць.
– Ох, дзевачка! – сказала толькі Вольга Піліпаўна.
– Перастань, – спыніў жонку Іван Сямёнавіч. – Чаго ты прычапілася да яе?
– А ты патурай больш! – узлавалася на яго жонка. – Яны, нашыя маладыя, яшчэ пакажуць сябе, сядуць табе на шыю.
– Не выдумляй, – суцешыў яе Іван Сямёнавіч, – можа, мы замнога да іх прыдзіраемся...
Вольга Піліпаўна хмыкнула і нічога больш не прамовіла. Дырэктар сеў, таксама маўчаў, а пасля стаў чытаць газету. Ідучы на ўрок, я падышоў да Ларысы, супакоіў яе.
– Не трэба, – сказала яна. – Проста я не хачу смяцца, калі смяецца Іван Сямёнавіч, не хачу абгаворваць за вочы сваіх калег, калі абгаворвае яго жонка, не хачу кожнага дня пытацца ў яе, як яе

здараўе, ці добра ёў сёння іхні парсюк...

Я і сам, калі пажыў, папрадаваў у школе, прыгледзеўся да Івана Сямёнавіча, то ўбачыў, што ён любіць пасмяяцца з каго-небудзь. Многія не любяць, а то і баяцца яго жартаў, а жартаваць ён умее, можа прыкмеціць такую дробязь і так высмеяць яе, што пасля тыдзень не паднімеш на яго вачэй. Яму толькі быць Крыловым, Салтыковым-Шчадрыным ці Сервантэсам, а так вялікі яго талент прападае на падкавырачкі.

...Калі цяпер я зноў перачытаў «Гора ад розуму», сам убачыў, як я глыбей глянуў на Фамусава, Чацкага, Малчаліна, як выдатна пісаў Грыбаедаў, як ён умеў бачыць, любіць і ненавідзець...

Я хацеў, каб гэта добра зразумелі і мае васьмікласнікі, каб яны нават за гэты час падраслі, пасталелі, многа чаго ўбачылі, прачытаўшы «Гора ад розуму». Яны смяяліся, калі я чытаў, як выкручвалася, маніла Ліза Фамусаву, добра слухалі тое месца, дзе апісвалася, як з-за мяжы «прыляцеў» Чацкі...

Прышоў назаўтра я на ўрок і пачаў апытваць. Тое, што чыталі, разбіралі ў класе, расказалі добра. Пра тое, што давалася чытаць дома, ніхто сам не прасіўся адказаць.

Я не люблю такіх урокаў. Люблю, калі вучні паднімаюць рукі, просяцца адказаць, многа гавораць, нават не вытрымліваюць і выкрыкваюць з месца, не згаджаюцца і просяць расказаць пра тое, чаго няма па праграме.

Сёння яны былі вялыя і нецікавыя, апускалі галовы. Я зразумеў, што не чыталі дома, а калі і чыталі, то не разабраліся: хацелі чытаць лёгка, не задумваючыся, а трэба было ўдумацца ў кожнае слова...

Я спытаўся яшчэ раз, хто хоча гаварыць, але ўсе маўчалі. Мне стала крыўдна, што ніхто не хоча; значыць, няма ў класе тых, хто па-сапраўднаму моцна любіў літаратуру, тое, што вельмі люблю я, выкладаю ў школе, што стала маім жыццём.

Я стаў выклікаць па журнале. Ніхто не мог нічога сказаць талковага. Пераказвалі, як пісалася ў кнізе, не бачылі, што было пад радком... Так жа яны раней не маглі зразумець «Недарасля», вершаў Рылеева, Дзяржавіна, і я падумаў, што нядобра ў школе выкладалася літаратура, настаўнікі не вывучалі з вучнямі яе, а толькі гаварылі пра яе. А дзяцей трэба вучыць так, каб яны ўсё разумелі, умелі думаць. Ох, уздыхнуў я, як гэтага дабіцца?

– Што – усяму класу двойкі ставіць? – спакойна спытаўся я. – Такая сіла, моц, прыгажосць, а вы не чытаеце...

– Нецікавае, Павел Мікалаевіч, гэтае «Гора...», – сказаў Іван Пакрыла, сын дырэктара саўгаса. – Вось каб «Следства вядуць знатакі» ці які шпіёнскі фільм расказаць... А гэта нудна.

– Каб мы так, Ваня, адносіліся да фізікі, матэматыкі, – перапыніў я яго, – то не было б у нас Курчатава, Келдыша, Каралева, не было б атамных электрастанцый і ледаколаў, палётаў на Месяц.

– Павел Мікалаевіч, то ж матэматыка, фізіка, – усміхнуўся Іван, – а гэта – «Гора ад розуму». Тата мой кажа: ты зубры матэматыку, фізіку і хімію, гэта галоўнае, а кніжак ты пасля начытаешся... Ён сам толькі хімію добра вучыў, бо хацеў аграномам стаць. Цяпер ніякіх кніжак не чытае, толькі фільмы глядзіць, гаворыць: «Мне і без раманаў, вершаў тых клопатаў і думак хапае».

Я, мусіць, пачырванев, бо ўзлаваўся: не люблю, калі хто так зняважліва гаворыць пра літаратуру. Наш Міхась Рыгоравіч і то маракіе, што многа на яе даюць гадзін, лепш прыбавілі б на матэматыку. Цяпер век фізікі і матэматыкі, кажа ён.

Клас заціх, глядзіць на мяне, чакае, што я скажу. Іван Пакрыла амаль на кожным уроку спрачаецца з настаўнікамі, і маладыя настаўнікі баяцца яго, – каб не падлавіў на якой дробязі. Вучыцца ён слабавата, але здольны, смелы, задзірысты, – што ён скажа, тое робіць увесь клас. Гаварылі з бацькам, прасілі памагчы – нічога не змянілася...

– Добра, што ты сказаў тое, што ты думаў, – сказаў я і ведаў, што гэтым крыху саб'ю яго задзірыстасць. – Згодны з табой, што мастацкая літаратура непасрэдна не ўплывае на развіццё сучаснай фізікі, хіміі, кібернетыкі ці біёнікі. Але вялікі Эйнштэйн неаднойчы гаварыў, што ў яго думках пра тайны космасу яму вельмі памаглі творы вялікага Дастаеўскага, памаглі рабіць адкрыцці.

– Толькі памаглі, – злавіў мяне на слове Іван Пакрыла.

– Ты пачакай, паслухай, – стрымана сказаў я, – Вось яшчэ адзін вучоны, Ламаносаў. Асабліва ім хваляцца фізікі, хімікі і матэматыкі. Цудоўна! Але ж вялікі памор быў вялікі не толькі ў руднай справе, але і ў паэтычнай прасодыі. Ён не толькі стаў поплец з вялікімі вучонымі Лавуазьё, Лапласам, Эйлерам ці Франклінам, але і заснаваў навуковую граматыку рускай мовы, стаў адным з вялікіх паэтаў свайго часу. Усе лічаць, што ў яго рабоце паэзія дапамагала фізіцы так, як фізіка – паэзіі. Другі вялікі вучоны, Барадзін, пісаў музыку, а хіба мала значыць для людзей геніі слова Пушкін, Талстой, Бальзак...

– Тата гаворыць, што цяпер Пушкіных няма, – махнуў рукою ўсё той жа Іван, – многа паэтаў, але так ніхто не напіша.

– Не ведаю, ці так іменна гаворыць твой тата, – сказаў я, – ды тут іншая гаворка...

– Ну, цяпер матэматыка ды фізіка болей чаго дае, – зноў не ўтрымаўся Іван, – болей чым «Гора ад розуму», – усміхнуўся, глянуў на клас – усміхнуліся і хлопцы, дзяўчаты стрымаліся і глядзелі на мяне, чакалі маіх слоў.

– Мы жывём у атамны век, – стараўся не расхвалывацца, абараняўся я, – і бачым, што свет цяпер ідзе такім шляхам, што «прафіліруючымі» навукамі сталі навукі фізіка-матэматычныя, звязаныя з тэхнікай. Таму воляй-няволяй мы гэтым навукам аддаём першае месца на «шумным балі ведаў».

– І я гэта гаварыў, – усміхнуўся Іван, глянуўшы на сваіх сяброў.

– Памыляюцца тыя, – сказаў я і не паглядзеў на гэтыя ўсмешкі, – хто думае, што чалавек можа быць вялікім, разумным, калі будзе ведаць толькі тыя навукі, якія выйшлі цяпер уперад. «Прафіліруючымі» для росту асобы з’яўляюцца ўсе кругі навуковага пазнання, гуманітарныя навукі таксама, – сказаў я і падумаў, што, мусіць, незразумела гавару, трэба неяк прасцей сказаць, дадаў: – І пашана на гэтым «шумным балі ведаў» «Гору ад розуму», «Анегіну», «Вайне і міру», «Новай зямлі», «Ціхаму Дону», «Людзям на балоце»...

Іван скрывіўся, але змоўчаў. Я ў душы ўзлаваўся на яго, але стрымаўся, не крыкнуў «замаўчы!», сказаў:

– Вось чаму вучыць, развіваць вас, моладзь, на фундаменце толькі адной з гэтых ліній развіцця чалавечай культуры ніхто не збіраецца, хоць той-сёй і пасміхаецца з гуманітарнага, не цэніць яго, але некалі зразумее, што «Гора ад розуму» шмат чаго дасць, паможа зразумець такіх чацкіх, малчаліных, якія ёсць і сёння, дапаможа і самому стаць чалавекам. Па літаратуры мы пазнаём эпоху, час, людзей, мы глыбей можам вывучыць саміх сябе.

Я папрасіў адкрыць кнігі, пачаў чытаць п’есу і расказваць, тлумачыць.

Празвінеў званок. Вучні, як раней, не ўскочылі са сваіх месц і не пабеглі ў калідор, а павольна падняліся і падышлі да мяне.

– А скажыце, Ленін чытаў «Гора ад розуму»? – спытаўся мяне выдатнік Мікола Купрэй.

– Канечне, – сказаў я, – Ленін вельмі добра ведаў рускую літаратуру.

– А праўда, што і цяпер ёсць такія Малчаліны?

– Відаць, ёсць, – сказаў я.

– А хто Малчалін у нашым саўгасе? – спыталася Ніна, бойкая вучаніца.

– Не ведаю, – усміхнуўся я.

– А мы ведаем, – сказала Ніна. – А наш дырэктар падобен на...

– О, так не трэба, – перапыніў я яе, – так не трэба. І вельмі непрыстойна.

– Вы, Павел Мікалаевіч, таксама баіцеся яго?

– Чаго мне баяцца, ён – мой калега.

– А мы баімся яго.

– Не трэба баяцца, – сказаў я. – Трэба паважаць і слухаць, – і ўсё роўна ўбачыў, што не пераканаў іх, што яны неадлюбливаюць Івана Сямёнавіча.

Яшчэ я падумаў, ідучы ў настаўніцкую, што ўсё ж я слаба гаварыў. Толькі адчуў, як нялёгка, але добра быць настаўнікам, вучыць дзяцей; але буду настаўнічаць, і не таму, што больш нічога рабіць не ўмею, а таму, што школа за гэты час паспела мне спадабацца.

Толькі цяпер я адчуў сябе настаўнікам, які зробіць тое, чаго іншыя не зрабляць.

14

Нядобрым быў гэты дзень і для Ларысы: спярша яе невядома за што папракала Вольга Піліпаўна, а пасля яе засмуцілі васьмікласнікі.

У гэтым класе Ларыса вяла нямецкую мову. Са старэйшых настаўнікаў ніхто па-нямецку не ўмеў чытаць і пісаць, дык спачатку нямецкую мову вёў я, але пасля некалькі гадзін далі і Ларысе.

Хвілін за дзевяць да канца ўрока Ларыса, як яна сама раскавала пасля мне, напісала на дошцы колькі сказаў і выклікала перакласці іх самага шумнага вучня – Івана Пакрылу. Той паглядзеў на сказы, падумаў, а пасля паклаў крэйду на палічку.

– Што такое? – спыталася Ларыса, якая была ўвесь урок разгубленая.

– Гэтыя сказы, Ларыса Іванаўна, нельга перакласці і за пяцігодку, – адказаў вучань.

– Што гэта значыць? – успыхнула Ларыса, якая яшчэ з перапынку не магла супакоіцца.

– Словы вашы напісаны не зусім правільна і артыклі пераблытаны.

– Ты не запісаў слоўнікавых слоў і не запомніў іх, – злавалася ўжо Ларыса, – Я пастаўлю табе зараз двойку.

– Новыя словы раней вы запісалі з кніжкі правільна, – сказаў вучань, – а вось сказы запісалі цяпер няправільна.

– Ты – грубіян! – не ўтрымалася Ларыса. – Садзіся! І не думай, калі твой бацька...

Іван не даслухаў, павярнуўся і выйшаў з класа. Ларыса разгублена глядзела яму ўслед, пасля не вытрымала, не дачакалася званка, а схапіла журнал і прыбегла ў настаўніцкую. Кінула на стол журнал, села на каналу і закрыла твар рукамі.

– Што такое? – спытаўся Іван Сямёнавіч.

Ларыса маўчала. Мусіць, моўчкі плакала.

Празвінеў званок, і ў настаўніцкую пачалі заходзіць настаўнікі. Дырэктар паслаў Уладзіміра Пятровіча, класнага васьмікласнікаў, схадзіць да дзяцей і спытацца, што было на ўроку.

Уладзімір Пятровіч хутка вярнуўся і раскажаў, што здарылася.

– Самім яшчэ вучыцца трэба, а не фарсіць, – сказала Вольга Піліпаўна,

– Перастань! – Сыкнуў на яе Іван Сямёнавіч.

Вольга Піліпаўна сціснула вусны, схапіла стос сшыткаў і, раззлаваная на мужа, выскачыла на калідор.

– Разбярыце гэты выпадак на камсамольскім камітэце, – сказаў дырэктар піянерважатай, і тая пабегла сказаць, каб засталіся, не ішлі дамоў камсамольцы: урокаў больш не было, і дзеці маглі паразыходзіцца.

На камітэт пайшлі і мы, настаўнікі, толькі Ларыса засталася ў настаўніцкай. Камсорг Ніна Пятрэвіч, збіваючыся, чырванеючы, адкрыла сход, абвясціла парадак дня – «Аб невучнёўскіх, некамсамольскіх паводзінах Івана Пакрылы».

Той даволі бойка сказаў, што ён зрабіў на ўроку, напісаў словы так, як іх напісала настаўніца, а пасля паправіў, як трэба пісаць, пераклаў сказы. Стаяў ля дошкі і пасміхаўся.

– Што будзем рабіць? – спыталася камсорг.

Дзеці маўчалі, піянерважатая паглядзела на Івана Сямёнавіча, Міхася Рыгоравіча, Уладзіміра Пятровіча.

– Хай папросіць прабачэння ў настаўніцы за нетактоўнасць, – сказаў я.

– Не буду, – адказаў Іван.

– Як гэта – «не буду»? – спыталася піянерважатая.

– Я не вінаваты перад ёю, – сказаў Іван.

– А чаго ты пайшоў з класа? – спыталася піянерважатая.

– Яна мяне зняважыла. Я пайшоў, каб не нагаварыць...

– Не будзеш прасіцца? – спыталася піянерважатая.

– Не.

– Тады галасуем, – сказала піянерважатая камсorghу. Дзяўчаты і хлопцы паднялі рукі, каб Іван першы падышоў да настаўніцы і папрасіў прабачэння.

– Трэба больш да ўрокаў рыхтавацца, Ларыса Іванаўна, – зайшоўшы ў настаўніцкую, сказаў Іван Сямёнавіч. – А ты, Пятровіч, зайдзі да Пакрылы, раскажы яму пра сына.

– Ларыса Іванаўна, не перажывайце, – калі ўсе акрамя мяне, выйшлі, сказаў Алесь Трахімавіч. – Я разумю, чаго вы сёння расхваляваліся, памыліліся ў класе... І мы, маладыя, памыляліся, і цяпер, пасля столькіх гадоў работы, зрываецца часамі памылка. Важна не тое, што настаўнік асекся. Важна тое, як ён пасля сябе павядзе. Узлועца, будзе крычаць – палічаць вас дзеці за недавучаную, зусім паважаць не будуць. Вучань сказаў, што няправільна запісана, настаўніку можна лагодна ўсміхнуцца: «Праўда? Давайце разбяромся! Сапраўды, праўда! Малайчына, разумны, уважлівы! Так як запісана нельга перакласці. Прашу прабачыць, дзеці. Давайце паправім. Правільна».

Ларыса нават нечакана для мяне ўсміхнулася.

– Я так рабіў, – прамовіў Алесь Трахімавіч, – і дзеці мне верылі, здаецца...

– Дзякую, Алесь Трахімавіч, – сказала Ларыса і паклікала мяне ісці разам дамоў, – і я нешта зраблю такое заўтра...

Алесь Трахімавіч усміхнуўся, зірнуў на нас і паківаў галавою; зноў усміхнуўся; ён, відаць, маладзёў з намі, успамінаў сваю маладосць...

Вечарам я пайшоў да Ларысы. Яна сядзела і афармляла газету для чырвонага кутка свінагадоўчай фермы; колькі мы ні прасілі заатэхніка, ветурача памагчы – адмаўляюцца. Дадучь лічбаў, назавуць людзей – і стараюцца збегчы: вы, настаўнікі, умеце пісаць, дык і пішыце, а ў нас і сваёй работы многа...

– Ну, як настрой? – спытаўся я.

– Ай, – адмахнулася яна. – Трэба неяк спакайнейшай быць. Табе гэта ўдаецца, а мне не.

– Што там удаецца, – сказаў я, – сярэднія ўрокі...

– Цябе дзеці палюбілі, – не згадзілася Ларыса. – Ты мужчына, цябе болей слухаюць, а я часамі гавару, даказваю, ледзь не крычу, а яны – сваё. А дырэктару нічога не скажаш, ён адкажа табе адно: ты вядзеш урок – ад цябе і ўсё залежыць. Не ўдаецца – трэба было не ісці ў школу, шукаць лягчэйшай работы. Дык у мяне, мусіць, і таленту вялікага няма быць настаўнікам: умець раскажыць, зацікавіць дзяцей, павесці іх за сабою...

– У нашай школе Алесь Трахімавіч, мусіць, толькі такі, – сказаў я.

– І цябе Іван Сямёнавіч хваліць, гаварыў сёння Уладзіміру Пятровічу, каб вучыўся ў цябе як урокі даваць, да дзяцей звяртацца, заваёўваць аўтарытэт.

– Я проста, можа, хутчэй падключыўся, паробіш – у цябе выходзіць будзе.

– А ўсё-такі талент трэба...

– Ды не выстаўляйся ты бяздарнасцю, – не вытрымаў я. – У інстытуце ўсё амаль на пяцёркі здавала, а тут заплакала. Усе мы яшчэ толькі пачынаем рабіць, і адзін бог ведае, што будзе з нас праз пяць ці дзесяць гадоў... Можа, яшчэ абрасцём тут гаспадаркамі, садкамі, пчолкамі, зусім забудземся пра «душы прекрасныя порывы», будзем толькі жыць ад васемнацатага да васемнацатага, напіхаць панчохоу грошыкамі...

– Пра гэта ўжо і сёння думае твая гаспадыня, – сказала Ларыса, – хоча зрабіць цябе вялікім гаспадаром.

– Не выдумляй, Ленка яе зрабіла пашпарт і паедзе ў горад.

– А табе не шкада? – яна і жартавала, і перажывала.

– Глядзі, – усміхнуўся я ёй, узяў з яе рук ручку і напісаў: «Я цябе л...
Ларыса пачырванела, усміхнулася.

– Я цябе людзям аддам, – сказаў я.

Ларыса прамаўчала, і я зразумеў, што яна пакрыўдзілася на мяне, што я абы-што ляпнуў не падумаўшы.

– І хочацца табе здэкавацца з мяне, – толькі і сказала яна.

– Не злуйся, – папрасіў я, – больш не буду.

– Ладна, – сказала яна і пайшла вячэраць. Зайшла гаспадыня і паклікала перакусіць з імі мяне, але я адмовіўся, сказаў, што пад'еў дома.

– Вас Пётрычыха добра глядзіць, мусіць, – сказала Ларысіна гаспадыня з хітрынкай, але ўбачыла маю стрыманасць і паправілася: – Ды яна і мае ўсяго, не тое, што я, гаротная ўдава.

Я застаўся адзін. Па радыё перадавалі знаёмую песню, я паслухаў яе і ўспомніў Веру, у якую я закахаўся ў дзевятым класе, з якой перапісваўся колькі гадоў, а пасля яна мне перастала пісаць, напісала: нічога ў нас не выйдзе... Я нямала памучыўся, а пасля быў і рады, што так у нас скончылася: з Верай я толькі нацярапеўся б гора – лёгкая і бяздумная яна была... Адно шчымеела сэрца: затое прыгожая і стройная – так міла магла глядзець, смяяцца, было ў яе лёгкае дыханне, высокія грудзі, што ўздымаліся пры смеху...

Але цяпер я не страціў бы з-за яе галавы, не адчайваўся б так, як некалі, хоць і не мог нікога палюбіць, чакаў, што вось-вось сустрэне мяне гэтае каханне; калі Ларыса прызнавалася мне, я не мог паверыць, што яно само, гэтае каханне, прыйдзе за мною ў Міланькі...

Вярнулася Ларыса. Была яна хмурая, нават злосная, прыйшла, села і нават не загаварыла са мною.

– Што такое?

– Нічога, – адмахнулася Ларыса.

– Ты ўзлавалася на мяне?

– Ай, у мяне сваё...

Зайшла гаспадыня, маленькая, гарбаценькая, таксама не сказала і слова, пабралася на ляжак.

Падбіла сабе пасцель і пачала мацаць вянок цыбулі. Я зразумеў, што яна хоча штосьці сказаць нам.

– Пенсіі мне яшчэ не далі, – сапраўды хутка сказала яна. – Гаспадаркі вялікай трымаць не магу, таму грошай мне ледзь на хлеб ды цукар хапае, а свет у нас позна гарыць, накруціць за яго нямала...

– Не бойцеся, цётка, – сказала Ларыса, – буду я плаціць за святло.

– Людскія бабы з мужчынамі, а я век адна гаравала, – як заплакала гаспадыня.

Ларыса мігнула мне, выключыла святло, і мы выйшлі на кухню.

– Ох, заесць яна мяне, Паўлік, – уздыхнула Ларыса. – Кожнага дня бульбаю і сырым салам корміць, чаем поіць. Я трыццаць пяць рублёў ёй плачу. Вушы яна мне прагудзела, што ў яе нічога няма, а сама бакоўку замыкае, праз дзень грошы пералічвае і перахоўвае. Толькі нядаўна парсюка на базу здала, смятану і яйкі на кірмаш валачэ, а мне ўсё плача, што бедненькая, і абы-чым корміць.

– А ты памянай кватэру, – сказаў я.

– Прыйдзецца, мусіць, – згадзілася Ларыса, села ля акна, да яе падсеў і я.

Узышоў, холадна засвяціў месяц; снегу вялікага яшчэ не было, але ад марозу было бела. І добра было, што на дварэ холадна, стыла, патрэскава частакол, а тут цёпла і светла ад месяца, добра, што сядзіць Ларыса, ласкава глядзіць на мяне. Да мяне падкацілася нейкая цёплая хваля, радасць, і я прытуліў Ларысу да сябе, пачаў лашчыць яе галаву.

– Не бядуй, – сказаў я, – пакуль я тут, то не дам табе прапасці.

– Праўда? – яна ўзняла галаву, і я ў святле месяца ўбачыў яе твар, які засвяціўся нейкай жаночай дабратаю, радасцю, і сама яна цяпер была добрая, нават прыгожая.

Я глядзеў на Ларысу і не мог зразумець, чаму яна так папрыгажэла, што яе ажывіла, напоўніла, толькі душою адчуў, што да яе цяпер прыліла вялікая сіла, якая робіць жанчыну неразважлівай, але гордай, мужнай, моцнай, калі яна можа зачараваць мужчыну сваім каханнем. Гэтая сіла, усё тое невыказнае перадалося і мне, – я не разумеў, што робіцца са мною. Я пацалаваў Ларысу, задыхнуўся, у галаве маёй затуманілася, і разам з тым я адчуваў, што ніколі так не цалаваў дзяўчат.

– Як я люблю цябе, Паўлік! – прашаптала Ларыса. – А ты любіш мяне?

– Ага, – азваўся я.

– Агацька мой! – сказала яна і прытуліла галаву да маіх грудзей. – Разумееш, хадзіла з Віцём, з другімі – нічога і блізка такога не было, а гэта проста не разумею... Я ўсё зраблю, што ты захочаш, – я нават хачу, каб ты камандаваў мною, заўсёды быў са мною.

– Тады мацней абдымай мяне.

– Ты ўсё жартуеш, а я сур'ёзна. Ты – мае шчасце і мае гора.

– Мусіць, найбольш гора, – сказаў я. – У мяне дрэнны характар, многа благіх прывычак, ды і эгаіст я вялікі.

– А хіба ёсць бязгрэшныя людзі?

– Можа, і ёсць, – сказаў я.

– Тады мы з табой, – прашаптала Ларыса. – Гэты твой кірпаты носік, надзьмутая, вечна злосная твая верхняя губка... Але божа мой, каб уведалі нашы вучні, аб чым тут мы, настаўнікі, гаворым!..

– Пра ўрокі жыцця, – усміхнуўся я, – без чаго і школа не мілая...

– Ох, як успомню пра школу, дык настрой псуецца: зноў будуць глядзець на цябе дзяўчаты, а ты хіхікаць з імі, – сказала Ларыса. – Але табе пара ўжо дадому, ідзі, а то і твая гаспадыня дасць чосу.

Мы выйшлі ў сенцы; пацягнула халадком, было чуваць, як на дварэ патрэскае, мацнее нанач мароз.

– Ну, бывай, – сказала Ларыса, але я не пайшоў, прытуліў яе, і мы задыхнуліся ў пацалунку, не маглі цяпер разысціся, стаялі і цалаваліся.

І хутка я пачуў, што ў мяне баляць вусны, шчымяць, на іх так і чуюцца Ларысіна цяпло.

– Ну, ідзі, – адпраўляла мяне Ларыса, я ступаў, вяртаўся развітацца, і мы зноў цалаваліся, ніяк не маглі разысціся.

15

У школу зусім нечакана прыйшла Пакрыліха – жонка дырэктара тутэйшага саўгаса. Была яна ў пуховай хустцы, крыху даўгаватым паліто, у замшавых чорных ботах, убачыўшы якія, нашы дзяўчаты-настаўніцы аж зяхнулі ад зайздрасці.

Як я чуў, гэтая Ада Сямёнаўна не мела ніякага дыплама, не была вялікаю красуняю, і Пакрыла не хацеў яе, сваю былую сакратарку, браць нават і тады, калі яна была цяжарная ад яго. Гавораць, яго прымусілі, і ён ажаніўся, прыдбаў і другое дзіця, але жонкі не любіў.

– Івану часу няма, дык я прыйшла, – сказала цяпер Ада Сямёнаўна. – Што вы ніяк з нашым сынам не паладзіце?

– Гэта сын ваш ніяк з намі не паладзіць, – сказаў я.

Ада Сямёнаўна глянула на мяне, але нічога не сказала, звярнулася да дырэктара школы:

– Я слухаю вас, Іван Сямёнавіч.

Дырэктар раскажаў ёй пра ўрок нямецкай мовы, праўда, ён стараўся ўсяляк абараніць Ларысу, зрабіць больш вінаватым сына Пакрылы.

– Ваня гаварыў, што настаўніца памылілася, а ён яе толькі паправіў, – абараняла Ада Сямёнаўна свайго сына.

– Ну, гэты эпизод мы разбіралі на камсамольскім сходзе, – сказаў Іван Сямёнавіч, – і дзеці самі рашылі, што ваш сын павінен прасіць выбачэння перад Ларысай Іванаўнай, хоць ён і не думае гэтага рабіць. Мы вас яшчэ выклікалі і з-за другога: сын ваш часта хуліганіць на ўроках – кідае настаўнікам зневажальныя рэплікі, прымушае дзяцей не адказваць, маўчаць, зрывае ці крэсліць насценную газету, калі яго пакрытыкуюць.

– Бо некаторыя настаўнікі і прыдзіраюцца да яго, – Ада Сямёнаўна расчырванелася, не даслухала Івана Сямёнавіча. – Вось хто ў восьмым вядзе літаратуру?

– Я, – азваўся я.

– Чаму вы парторгаваі дзевачцы за чвэрць паставілі чатыры, сыну эканаміста вывелі нават пяць, а нашаму – дык толькі тры?

– Яны лепш ведаюць, болей вучаць, чым ваш сын.

– А я б гэтага не сказала, – запярэчыла Ада Сямёнаўна. – Усе яны часта ў нас збіраюцца, гуляюць ці тэлевізар глядзяць, дык я сама апытвала іх – усе яны аднолькава ведаюць літаратуру, наш яшчэ і больш

фільмаў глядзіць... Ён усё – самае малое – на чатыры ведае. Ды хлопцу цяпер і не вельмі трэба гэтая літаратура, яму трэба добра ведаць матэматыку...

– Але ж спецыяльная пастанова выйшла, што цяпер і сачыненне і дыктоўка – тыя ж «прафіліруючыя» прадметы, – сказаў я. – Так што кожны адукаваны чалавек павінен ведаць не толькі фізіку, матэматыку, але і літаратуру. А сын ваш яе не хоча ведаць, чытае толькі дэтэктывы, гаворыць, што яго бацька ўладзіць у інстытут на агранома і ніякая літаратура яму не трэба...

Ада Сямёнаўна ўспыхнула, глянула на мяне і не ведала, што сказаць.

– Схадзі, Павел Мікалаевіч, паглядзі, чаго там дзеці шумяць, – мусіць, наўмысна адаслаў мяне на калідор Іван Сямёнавіч.

Я паслухаў і выйшаў.

У мяне была «фортачка», і я згадзіўся пайсці разам з Ларысаю ў восьмы на ўрок нямецкай мовы – пасядзець, паглядзець, як будзе сябе паводзіць Пакрыла.

Ларыса зайшла ў клас, павіталася – дзеці таксама прывіталіся і сядзелі як укапанья, нават не варушыліся. Відаць, адчувалі няёмкасць перад настаўніцай.

А яна, нічога не гаворачы, запісала на дошцы сказы, глянула на клас:

– Ну, хадзі, Іван, выпраў памылкі, – сказала, усміхнуўшыся, Ларыса.

Пакрыла нехаця падняўся, прыйшоў да дошкі, сцёр адзін артыкль, напісаў новы, больш не знаходзіў памылак. Тады Ларыса ўзяла з рук вучня крэйду і паправіла ўсё сама.

– Хто яшчэ заўважыў на мінулым уроку гэтыя памылкі? – спыталася яна.

Дзеці маўчалі.

– Ну, што ж, Іван, ты самы ўважлівы быў тады, – усміхнулася Ларыса. – Я, можа, і дарэмна пагарачылася. Была расхваляваная і не заўважыла, як дапусціла памылкі. А гэта яшчэ раз даказвае, што да ўсяго, здаецца, нават і просценькага, трэба падыходзіць сур'ёзна і ўважліва...

Дзеці пераклалі сказы, адчулі сябе смялей, ажывіліся, Ларыса пачытала ім па-нямецку, дала новыя словы, і яны пачалі перакладаць далей тэкст самі.

...Ужо вечарам Ларыса расказвала мне, што пасля ўрокаў яе чакаў на дварэ Іван Пакрыла, таптаўся, бянтэжыўся, пасля папрасіўся:

– Я не буду болей так, Ларыса Іванаўна...

– Ладна, Іван, згода, – усміхнулася Ларыса, нацягнула яму на вочы вушанку.

16

Канец лістапада прынёс школе і мне асабіста многа нечаканасцей. Пачалося ўсё з таго, што ў райана выклікалі нашу настаўніцу біялогіі Людмілу Карпаўну і казалі ёй пераязджаць у другую вёску. Людміла Карпаўна, якая працавала першы год у школе, паспела палюбіць Міланькі, ёй не хацелася выязджаць. Яна плакала і расказвала, што да нас на яе месца прыйдзе тутэйшы аграном, які ідзе з саўгаса «па ўласнаму жаданню» і хоча дацягнуць год да пенсіі ў школе. Людміла Карпаўна плакала, што Іван Сямёнавіч пра гэта ведаў, але нічога не гаварыў, даў згоду адпусціць яе і ўзяць агранома.

Тутэйшага агранома, адзінокую, пажылую жанчыну, я крыху ведаў, бачыў колькі разоў, як яна праязджала на машыне. Чуў пра яе многа. Гаспадыня мне расказала, што гэтая Святлана Міхайлаўна «не баба, а чорт»: баявітая, смелая, п'е, курыць, па-мужчынску лаецца.

Нават гаспадыня здзіўлялася, што бяруць «аграноміху» ў школу, бедавала, што тая ўсіх дзяцей паразганяе.

– Методыкі ў яе ніякай не будзе, гэта я ведаю, – гаварыў Іван Сямёнавіч, – але агарод яна нам зробіць. Будзе ўсяго: і яблыкаў, і бульбы, і памідораў, і капусты...

Для мяне ж лістапад быў нечаканы яшчэ і таму, што сталі выклікаць мяне ў ваенкамат, пагаворваць, што адзенуць хутка на мяне вайсковае; я прасіўся ў начальства, каб цяпер не бралі, далі да вясны павучыць дзяцей, але мне коратка і ясна казалі: калі будзе трэба, тады і возьмуць.

– Тады ладна, – згадзіўся я. – Той не мужчына, хто не пабываў у войску.

Пра гэта ўведалі і ў вёсцы, сталі гаворыць, што ў школу прыйдзе «аграноміха», што бяруць у войска «таго маладзенькага, што жыве ў Пётрычыхі», што зажурылася, бядуе Сямёнішына настаўніца, а яшчэ праз колькі дзён да нас з Ларысаю дайшло праз дзесятыя вусны, што «так яно не абышлося, калі позна сядзелі, не палілі святла – настаўніца стала пры надзеі...»

...Педсавет прызначылі на шэсць, але пачаўся ён ля сямі: не было дырэктара. Мы бачылі, як ля шасці гадзін ён выганяў паіць карову, насіў ваду ў хату.

Нарэшце прыйшлі Іван Сямёнавіч і Вольга Піліпаўна, абое разам, задыханья: спяшаліся.

Пра вучобу і дысцыпліну за першую чвэрць зрабіў даклад Міхась Рыгоравіч.

Апошнім часам я стаў прыслухоўвацца да яго, разумець, што ён за чалавек. Цяпер ён гаварыў пра задачы, якія стаяць перад школай, пра тое, што мы ўжо зрабілі. Ён пахваліў «змястоўныя, выхваўчыя» ўрокі Івана Сямёнавіча, Вольгі Піліпаўны, Алесь Трахімавіча, сказаў, што стараецца Ларыса, я, пра Уладзіміра Пятровіча, Наталлю Васільеўну і настаўніцу другога класа, з якой даўно не ладзілі дырэктар і яго жонка, прамаўчаў. Затое наваліўся на Людмілу Карпаўну, якую колькі дзён таму назад перавялі з нашай школы ў другую. Аказваецца, яе ўрокі былі і антынавуковымі, і без metodyкі, а сама настаўніца была непісьменная, грубая з дзецьмі, зусім не старалася.

Я слухаў і здзіўляўся, чаму не гаварылі такога, калі Людміла Карпаўна была ў нас, калі Міхась Рыгоравіч хадзіў на яе ўрокі і... хваліў яе.

Я слухаў і асцерагаўся, што пакрытыкуюць зараз за літаратурны гурток і мяне: ідзе другая чвэрць, а я выпусціў толькі адну газету і то вершы, апаবাদанне, надрукаваныя ў ёй, амаль сам напісаў: не пішуць іх дзеці, калі і пішуць, то саромеюцца мне даваць. Але Міхась Рыгоравіч не назваў мяне, сказаў толькі: «Амаль не працуюць у школе гурткі, запушчана пазакласная работа...» Ён яшчэ называў недахопы, упушчэнні па школе, але ніводнага прозвішча настаўніка, які быў вінаваты ў гэтым, не назваў.

– Хто хоча выступіць? – спытаўся Іван Сямёнавіч, калі завуч скончыў свой даклад.

Усе маўчалі і апускалі галовы, тады дырэктар пачаў паднімаць усіх па парадку. Першай ён падняў настаўніцу другога класа, але тая сказала, што з усім згодная, што казаў Міхась Рыгоравіч.

– А што ў вас добрага, дрэннага?

– Дзеці вучацца, толькі не ўсе слухаюцца, – адказала настаўніца.

– Дысцыпліна ў класе, ды яшчэ ў пачатковым, залежыць толькі ад настаўніка, – сказаў Іван Сямёнавіч. Настаўніца села і замоўкла.

Мне многа чаго хацелася сказаць: і пра свае ўрокі, і пра ляноту вучняў, і пра бацькоў, да якіх я заходзіў, пасылаў запіскі, – дзеці па-ранейшаму ўрокі прапускаюць, не чытаюць.

Я і пачаў з таго, што цяжка рабіць першы год у школе.

– Наталлі Васільеўне цяжка: ёй няма ўмоваў. Нам, моваведам, нейкія ўмовы ёсць, але зноў-такі рабіць нялёгка. Можа, і таму, што многае нам не даецца, не выходзіць.

– А мы не думаем вас вучыць, – перапыніў мяне Іван Сямёнавіч. – На гэта вы інстытут канчалі, дыпломы маеце. Калі мы арганізуем для вас яшчэ тут курсы, то гэта дзяржаве дорага абыдзецца.

– Я не пра гэта, – збянтэжыўся я, – я пра другое. Не раз і добра знаеш матэрыял, але не ведаеш, як яго даць. А да нас на ўрокі ходзяць Іван Сямёнавіч і Міхась Рыгоравіч, людзі сталыя, што не адзін год папрацавалі ў школе, сядзяць, слухаюць, штосьці запісваюць, але нічога табе не скажуць, не паправяць, не адзначаць. Толькі ўжо ад другіх людзей чуеш, што сказалі пра цябе і твой урок. А варыцца ў сваім саку нялёгка...

Я хацеў яшчэ сказаць, што тая ж дзяржава дырэктару і завучу плаціць грошы не толькі за тое, што яны ходзяць на ўрокі настаўнікаў, але і за тое, каб хадзілі часцей, разбіралі гэтыя ўрокі, дапамагалі расці настаўніку, лепш рабіць; думаў, хацеў сказаць, але стрымаўся: не вельмі смелы я быў.

Уладзімір Пятровіч не захацеў выступаць, сказаў, што тут ужо аб усім гаварылі; Алесь Трахімавіч, які быў задрамаў ля грубка, падхапіўся, гаварыў ясна і разумна пра сваю працу, а пасля падтрымаў мяне, што маладым сапраўды трэба памагаць, а ў нас у школе няправільная з імі работа.

Сам Іван Сямёнавіч гаварыў спакойна, пачаў ён з цытат пра асвету, пасля перайшоў гаварыць пра веды, дысцыпліну, сказаў, што многа мы ўпусцілі за першую чвэрць, і маладыя настаўнікі рабілі нападзілы, але цяпер за імі будзе большы кантроль, ён і завуч будуць часцей хадзіць на ўрокі, кантраляваць, хваліць, крытыкаваць, папраўляць.

– Я асабліва да вас звяртаюся, маладыя, – закругляўся дырэктар, – вы павінны не толькі гаварыць высокія словы, але і працаваць, ахвяраваць усім дзеля свайго прызначэння. Толькі тады мы штосьці зробім у школе.

На гэтым педсавет закончыўся. Усе сталі апрацаваць і разыходзіцца.

– Дарэмна гарачыўся, – сказаў мне Уладзімір Пятровіч, калі мы выйшлі на школьны двор, – гэта ўсё роўна нічога не зменіць. Ці ты хочаш у начальства прабіцца?

– Нашто гэта мне? – сказаў я. – Няўжо няможна сказаць праўду, каб нешта паправіць, зрабіць лепшым?

– Можна, чаму не, – усміхнуўся Уладзімір Пятровіч, – але ці варта яе заўсёды гаварыць? Ёсць праўда, якую ўсе ведаюць, але якой ніхто не гаворыць. Ды можна так толькі сабе пашкодзіць...

– Калі ваўкоў баяцца, то не трэба ў лес хадзіць, – не здаваўся я.

– Пачакай, смяльчак, ажаніся, пажыві, павыступай, – тады многае ўбачыш, – усміхнуўся Уладзімір Пятровіч. – Будзеш рамантыкам, Дон-Кіхотам – ад бяды не ацярэбішся. Жонка першая адхінецца ад цябе. Пакіне, пойдзе да другога, хто ўмее жыць.

Я глянуў на Уладзіміра Пятровіча – у модным паліто, модных туфлях, з шырокім, па-цяперашняму, гальштукам – і нічога не сказаў.

Мы падаліся са школьнага двара.

– Нам у розныя бакі, – я развёў рукамі.

– Давай, будзь здароў, – усміхнуўся Уладзімір Пятровіч. – Падумай добра.

Я пачакаў дзяўчат і пайшоў разам з імі.

– Але мы сёння крыху падсыпалі свайму шэфу, – радавалася Наталля Васільеўна. – Не такія мы ўжо бяззубыя, як яны думаюць.

17

Назаўтра мы, маладыя настаўнікі, хадзілі ў суседнюю вёску, цэнтр саўгаса, на камсамольскі сход. Там мяне выбралі ў прэзідыум, а пасля і ў «начальства» – членам камітэта камсамола саўгаса, даверылі ідэалагічны сектар – выступаць з дакладамі, выпускаць баявыя лісткі і газеты на фермах.

Выбралі ў камітэт і Уладзіміра Пятровіча, даручылі яму думаць пра фізкультуру; праўда, ён і дасюль быў у «начальстве», павінен быў старацца па той жа фізкультуры, але за мінулы год не правёў нічога.

Пасля сходу, калі мы з Уладзімірам Пятровічам сабраліся ісці дадому, да нас падышоў дырэктар саўгаса Іван Карпавіч. Уладзіміра

Пятровіча ён ведаў, часта браў у яго кніжкі, а мяне яшчэ не ведаў, цяпер пазнаёміўся.

– Вы не паэт? – спытаўся ён мяне.

– Не, – усміхнуўся я.

– Звычайна на ваш факультэт ідуць толькі паэты...

– Не, не паэт, – зноў усміхнуўся я. – Няма таленту.

– Вось што, хлопцы, прашу да мяне, пасядзім, так сказаць, культурнаю кампаніяй, пагамонім, – узяў нас за локці Іван Карпавіч, і, прызнацца, ён мне спадабаўся, здаўся не такім сярдзітым, як ягоная жонка.

Мы згадзіліся зайсці да яго.

Дырэктар саўгаса жыў у двухпавярховым доме, на першым паверсе; у кватэры яго было вадзяное ацяпленне, газ, як у горадзе. Ubачыўшы нас, сын дырэктара вышмыгнуў з хаты, жонка стрымана прывіталася і пайшла ў другую палавіну. Следам за ёю пайшоў і Іван Карпавіч, яны доўга шапталіся, па асобных моцных словах, што даляталі сюды, я зразумеў, што яны спрачаюцца, жонка не задаволена нашым прыходам. Я кінуў Уладзіміру Пятровічу пайсці адсюль, але ён прытрымаў мяне, шапнуў:

– Не спяшы. Ніколі не адмаўляйся ад таго, што даюць, – і шматзначна ўсміхнуўся.

– Я, хлопцы, раніцою з жонкаю крыху схапіўся, дык цяпер зле, – вярнуўшыся, сказаў Іван Карпавіч, і нялоўкасьць, што была дасюль у мяне, прайшла. Тут жа ўвайшла і дырэктарава жонка, прынесла пузатую пляшку з трыма зорачкамі, дастала з халадзільніка каўбасу, з кантэйнера – хлеб. Рабіла яна ўсё гэта моўчкі, незадаволена, і я зразумеў, што яна зле і на мужа, і на нас.

– Садзіся з намі, Сямёнаўна, – запрасіў яе муж, але яна адмовілася, буркнула, што ёй яшчэ многа работы.

– Баба з воза – каню лягчэй, – усміхнуўся Іван Карпавіч. – Здаецца, так Крапіва пісаў? Ну, будзем, хлопцы, здаровыя.

Мы выпілі.

– З цяперашніх пісацеляў я нікога не ведаю, – закусваючы, гаварыў Іван Карпавіч. – Чытаў Пушкіна, Гоголя, з нашых – Купалу і Коласа. Хто хоць цяпер добра піша, хто самы лепшы паэт?

Я назваў некалькі прозвішчаў.

– Пра некаторых чуў, а каторых упершыню чую, – сказаў Іван Карпавіч. – Няма часу чытаць, калі сваіх папер па горла. Прагартую толькі газеты ці тэлевізар пагляджу. Сын мой і то больш ведае: то ў школе пачуе, то з журналістамі з раёна гаворыць.

– І ўсё роўна тройку па літаратуры мае, – сказала з другой палавіны дырэктарава жонка.

– Вы, Павел Мікалаевіч, мусіць, вельмі строга да яго адносіцеся, – усміхнуўся Іван Карпавіч. – Парторгаў чацвёрку мае, эканамістава – нават пяцёрку...

– Яны болей за вашага вучаць і болей ведаюць, – сказаў я. – Для мяне ўсе дзеці роўныя.

– Вы ўжо не будзьце такія строгія, – зноў усміхнуўся Іван Карпавіч. – Мы з Іванам Сямёнавічам ды Уладзімірам Пятровічам пасябравалі, разумеем адзін аднаго...

– Ды пастаў ты яму чацвёрку, – сказаў Уладзімір Пятровіч. – Што табе зробіцца: рука самлее? Не раз жа, каму трэба ставіць двойку, ставіш тройку...

– Я не стаўлю, – запырэчыў я.

– Паставіш, – сказаў Уладзімір Пятровіч.

– Мне за гэтым саўгасам няма калі паглядзець за сваімі дзецьмі, – гаварыў Іван Карпавіч. – А так хочацца, каб яны добрымі людзьмі сталі.

– Ці пабагацее ваш саўгас, Іван Карпавіч, калі вы падпішаце большую ўраджайнасць ці на паперы павысіце надой малака? – спытаў я.

– Ну, тут грошы, – сумеўся Іван Карпавіч. – Ведаеце, за колькі мільёнаў я адказваю?..

– А я адказваю за навучанне, развіццё, выхаванне чалавека, які пасля, можа, стане на ваша месца, – сказаў я. – І калі я буду яго вучыць..

– Кінь ты высокія словы! – перапыніў мяне Уладзімір Пятровіч. – Трэба жыць жыццём, а не фразамі.

– Ладна, хлопцы, – сказаў Іван Карпавіч, бачачы, што мы можам паспрачацца. – Хай мае тое, што зарабіў. Я пастараюся ўзяцца за яго...

Сядзелі мы і доўга гаварылі пра школу, саўгас.

Калі мы з Уладзімірам Пятровічам сабраліся ісці дадому, Іван Карпавіч сказаў пачакаць крыху, ён зараз пакліча свайго шафёра, і той развязе нас па кватэрах.

– Не трэба, – сказаў я. – Ноч зорная, свежая, пры такім паветры любя прайсціся, – але мяне тузаў Уладзімір Пятровіч, каб я маўчаў.

– Усё ж далёка ісці, – сказаў ён, падміргнуўшы мне.

– Тады хадзем, я скажу суседскаму хлопчыку, каб ён збегаў па шафёра, – сказаў Іван Карпавіч, які быў амаль згадзіўся са мною не чапаць ноччу чалавека, прапусціў Уладзіміра Пятровіча, мяне прытрымаў у парозе, глянуў сваімі жывымі вачамі ў мае і сказаў:

– Малайчына! І заўсёды будзьце такім.

Сказаў і моцна паціснуў мне руку.

18

Мяне выклікалі ў ваенкамат, каторых вясковых хлопцаў ужо нават забралі ў войска, і я адчуў, што хутка і мяне возьмуць на год службыць.

Пачынаўся снежань, але да зімы было яшчэ далёка: пацяплела, адпаў мароз, зноў дажджы налілі вады. Мокрая зямля не паспявала яе ўсмоктаць, і на дварэ стаялі лужы, была непразная хлёпанка.

Аўтобусы ўжо даўно не хадзілі, лепш сказаць, не дабіраліся да нашай вёскі, даходзілі да Агароднікаў, што былі за пятнаццаць кіламетраў ад нас.

Я ў горад не ездзіў, ляжаў дома на канаве і чытаў кнігі ці хадзіў да суседзяў на тэлевізар, быў з Ларысаю; колькі разоў выклікалі ў раённы педкабінет на семінары, але паленаваўся ісці пеша столькі вёрст. А ў ваенкамат трэба – не адмовішся.

Я падняўся рана-раненька і падаўся ў суседнюю вёску, дзе была кантора, але мне там казалі, што сёння ніводная машына ў раён не пойдзе.

Я занепакоіўся: да горада трыццаць кіламетраў, такая цяжкая дарога, – калі я дабяруся сваімі нагамі, то спазнюся. Але ж трэба быць у ваенкамаце.

Не было ў канторы Івана Карпавіча, кудысьці паехаў яшчэ ўчора і не вярнуўся, а без яго ні аграном, новы чалавек у саўгасе, ні парторг нічым не маглі мне памагчы.

– Пачакайце, – затрымаў мяне на калідоры заатэхнік, – тут збіраецца цішком гаспадарнік у горад ехаць на «лятучцы». Вы падыдзіце да яго, папрасіцеся, каб узяў, але не гаварыце, што гэта я падказаў.

Я пабег шукаць гаспадарніка: толькі ён адзін мог мяне цяпер выратаваць. Яго я не знайшоў, але напаткаў шафера, якога ўжо абкружыла многа людзей і прасіла падкінуць у горад.

– Я яшчэ сам не ведаю, куды мы паедзем, – адмахваўся шафёр. – Ды пусціце вы мяне, дайце схадзіць чаю папіць, – вырваўся, сеў у «лятучку» і паехаў.

Усчаўся дождж, спачатку дробны і цёплы, пасля пагусцеў, пацабаніў, як з вядра. Я з мужчынамі і кабетамі то стаяў ля сцяны канторы, хаваўся ад дажджу, то выбягаў глядзець, куды ідзе машына.

Праз якую гадзіну пад'ехала «лятучка», у кабіне ўжо сядзеў гаспадарнік, сталы, пасівелы мужчына, трое яго дзяцей хадзілі ў нашу школу.

Мы пабеглі да «лятучкі».

– О, вас тут як мышэй сабралася, – вылез з кабіны і сказаў гаспадарнік. – У мяне месца няма ўсім. Ты лезь і ты, – і ён паказаў пальцам, каму лезці.

– Таварыш Бурдзей, мяне ў ваенкамат выклікаюць, – папрасіў я яго. – Дазвольце і мне пад'ехаць.

– Я ж сказаў, што няма месца, ці ты глухі? – Ён падышоў да мяне, адпіхнуў ад машыны.

– То настаўнік, Адольфавіч, – падказаў шафёр.

– А мне што, няхай дзяцей вучыць, а не па горадзе раскатваецца.

– Мяне выклікаюць у ваенкамат.

– Я ж сказаў ясна: няма месца, – Бурдзей зачыніў дзверы «лятучкі» і пайшоў да кабіны.

– Яго трэба ўзяць, – сказаў шафёр.

– Усё роўна ўсіх не возьмеш, – сярдзіта сказаў яму гаспадарнік, – А мне яшчэ трэба пяць мяхоў бульбы прыхапіць, брату завезці. Таксі мне тут знайшлі, – і ляснуў дзверцамі.

Машына паехала.

– Ідзіце, пазваніце ў ваенкамат ці ў райком, – сказалі мне мужчыны, якіх таксама не ўзялі. – Нагрэюць такога начальніка, быць не можа. А то зусім ужо нос задраў – бачыце, яму трэба бульбу завезці...

– Я ў раён зайду, – сказаў я і пашыбаваў пяшком, хоць не верыў, што паспею прыйсці на камісію, але, разгублены і пакрыўджаны, не мог абдумаць усё і пабег.

Я быў такі злосны, што ледзь стрымліваўся, каб не заплакаць, толькі падумаў сабе: калі не забяруць цяпер у войска, то вясною з'еду адсюль. Канечне, такога раю, пра які марыў вялікі Рабле, я не знайду нідзе, але буду старацца паступіць у аспірантуру, – абы з'ехаць адсюль. Не хачу такіх дырэктараў, завучаў, Уладзіміраў Пятровічаў, такіх дарог...

Не паспеў я выйсці з вёскі, падысці да лесу, як ужо прамок, набраў у туфлі гразі, запэцкаў штаны. Калі прыйшоў у лес і мяне тут ніхто не мог бачыць, я пабег.

Я бег і лічыў, за колькі часу я магу дабрацца ў горад. Выходзіла, што за чатыры гадзіны. Пасля я пакаўся, што не папрасіў у каго веласіпеда, дзе сцэжкаю, дзе полем усё ж хутчэй дабраўся б, як пехатою.

За лесам мяне пачала даганяць машына; калі аглянуўся, я пазнаў «лятучку». Я не стаў чакаць яе, заспяшаў падбегам, сышоў з дарогі на сцэжку.

– Сядайце, – дагнаўшы, шафёр адчыніў дзверцы і паклікаў мяне.

Я нібы не чуў.

– Сядайце, не злуйцеся, – гаварыў шафёр. – Цяпер машын не будзе, прайшлі ўжо ўсе.

– Дзякую, – сказаў я. – Давязіце хоць бульбу.

– Ладна там выступаць, – не выцерпеў гаспадарнік, – садзіся, пакуль бяру, а то пяшком будзеш перці ўсю дарогу. Ганарлівец мне знайшоўся.

– Гэта мы ў райкоме ўстанавім сёння, хто з нас ганарлівец, а хто... – ад крыўды я не мог сказаць тое, што думаў.

– Ён яшчэ палохае. Едзь. Чуеш, я табе гавару: едзь! – крыкнуў Бурдзей, і машына сарвалася, хутка паехала. Я таксама пабег, спяшаўся датуль, пакуль не самлелі ногі. Стаміўшыся, пайшоў спакойна, аддыхаўся.

За паваротам, за дробным алешнікам, зноў убачыў «лятучку». Яна засела ў гразі і буксавала. Яе папіхаў і сам гаспадарнік, і тыя шчасліўцы, якіх ён узяў ля канторы ў будку.

– Пракляў нас, халера, – усміхнуўся Бурдзей. – Але шпарыш добра, як алімпіец!

Я не стаў слухаць яго, пайшоў далей, ішоў многа, пакуль не падабраў мяне трактар «Беларусь». Малады прыгожы хлопец прыпыніўся, запрасіў пад'ехаць, і я палез на прычэп, нагужаны дрывамі. Так і даехаў да горада, вымак, накалаціўся ад холаду. У ваенкамаце маёр, як і трэба было чакаць, адчытаў за спазненне.

Але я не пакрыўдзіўся, быў вельмі рады, што паспеў, што прайшоў камісію. Каторым тут жа далі пазвы ў войска, мне пакуль што не далі, сказалі ехаць дамоў, працаваць і чакаць.

Дамоў мне таксама пашчаслівіла крыху пад'ехаць – падабраў на сваім «казле» дырэктар суседняга саўгаса, а з палавіну дарогі прыйшлося праперці пеша. Вымак, прагаладаўся. Адчуваў, што гэтая да-рога так мне не абыдзеца: балела галава, трэсла, ужо не мог пацягнуць носам...

– Вы яшчэ не тое ўбачыце, – пасміхаўся назаўтра Іван Сямёнавіч, калі я расказаў у настаўніцкай пра сваю ўчарашнюю паездку ў горад. – Усіх тутэйшых шафёраў і трактарыстаў я вучыў у школе, але рэдка каторы з іх дроў ці сена прывязе, калі пляшкі не паставіш. А вы ж іх не вучылі.

– Дык дзяцей іхніх вучу, – сказаў я, шморгаючы носам: усё-такі ўчора я добра прастудзіўся.

– Вы за гэта грошы маеце – лічаць яны, хоць за грошы можна па-рознаму рабіць, – сказаў Іван Сямёнавіч.

– Вёска цяпер разумная, на ўсё глядзіць цвяроза, – сказаў Міхась Рыгоравіч, – шануе не так талковага чалавека, як «патрэбнага»... Настаўніку звычайна і каня ў апошнюю чаргу даюць бульбу пасадзіць ці выбраць, і траву горшую на лузе выбіраюць.

– Яшчэ вось чаму настаўніку цяжка рабіць, – загаварыў Алесь Трахімавіч. – Вы, мусіць, амаль штодня чытаеце ў газетах, слухаеце па радыё, бачыце па тэлебачанню пра даярак, ткачых, шафёраў, аднагодкаў Паўла Мікалаевіча ці Ларысы Іванаўны. Гэта вельмі добра, што ў нас шануюць рабочых людзей. Але ці часта вы бачылі, каб хвалілі, узнагародзілі медалём ці ордэнам настаўнікаў ў дваццаць тры ці ў дваццаць пяць, а то і трыццаць год? А рабочых людзей у гэтыя гады ўжо ўзнагароджваюць, бачаць, і гэта крыўдзіць маладога настаўніка: дзесяць гадоў ён вучыўся ў школе, пяць – у інстытуце, цяпер стараецца, аддае ўсе сілы, дае добрыя ўрокі, а працу яго мала хто бачыць, калі не лічыць казённых заўваг інспектара.

– З гэтым я згодзен, – сказаў Іван Сямёнавіч. – Бывае так, што вядомасць, прызнанне працы, заслуг прыходзіць да настаўніка, калі ён пастарэе, дажыве да юбілею. У горадзе яшчэ больш бачаць яго работу, а ў нас, на вёсцы, настаўнік знаходзіць прызнанне выслугай год...

– Колькі ў нашай школе рабіла моладзь, як яны стараліся, давалі такія добрыя ўрокі, працавалі год, два ці тры і – уцякалі, ішлі ў райком, газету, міліцыю, – сказаў Алесь Трахімавіч, – Якую ўсё-такі самаадданасць, ахвярнасць трэба мець маладому настаўніку!

– Вось чаму адны настаўнікі папрацуюць у школе і ўцякаюць, другія – б'юцца сумленна і свету не бачаць, а трэція – робяць сабе паціху, напаўсілы ды грабуць капейку, – уставіла слова Вольга Піліпаўна.

– Да гэтага даводзіць вось што, – сказаў Алесь Трахімавіч, і я здзівіўся, што ён так сёння разгаварыўся. – Зразумець і ацаніць працу той жа даяркі ці агранома проста – яна ясна бачыцца ў літрах малака, у цэнтнерах зерня. Усё, чаго яны дабіліся, можна ўбачыць, узважыць. А хто вымерае, узважыць вось тыя цудоўныя якасці – дабрату, патрыятызм, – скажам, Паўла Мікалаевіча, якія ён дае вучням на ўроку літаратуры? А дзеці ж паразумнеюць, падабрэюць, і ад гэтага некалі будзе вялікая карысць. А настаўнік, як і тая даярка, стараўся, рабіў...

– Так што ясна цяпер, чаму вас не ўзялі ўчора на машыну, – усміхнуўся Міхась Рыгоравіч.

– Калі будзе горш рабіць аграном, даярка, адразу ўсе гэта ўбачаць: панізіліся надой, упаў ураджай, – працягваў Алесь Трахімавіч. – Дадучь дырэктару, а ён насядзе на агранома і даярку. Горш будзе рабіць настаўнік – не заўсёды заўважыць гэта дырэктар ці завуч, бо ён пры іх будзе старацца, паказвацца. І бацькі гэтага не заўсёды заўважаць, ды яны часта думаюць пра нашу работу толькі, калі глядзяць на адзнакі ў дзённіку сваіх вучняў. А адзнакі стаўляем мы. Таму з аграномам, даяркаю, камбайнерам лічацца – не дай бог, падвядзе. А з настаўнікам можна і не лічыцца, урокі ён будзе даваць...

– Я думаў, што ў школе рабіць прасцей, – сказаў, усміхнуўшыся я. – Загадзя ўсё спланавана...

– Спачатку здаецца, што жыць таксама проста, – усміхнуўся Алесь Трахімавіч. – Пажывеш – думаеш: а як далей жыць? Як рабіць, да ўсяго адносіцца? Нехта добра сказаў: добры настаўнік не той, хто бачыць сябе ў настаўніцтве, а настаўніцтва ў сабе. Будзьце такім, Павел Мікалаевіч, і ўсе вы, маладыя, – сказаў Алесь Трахімавіч і задыхаўся, закашляўся.

Я паслухаў яго і паспакайнеў, падумаў, што ўсё ж добра працаваць у школе і трэба толькі быць настаўнікам, нікуды не ўцякаць, а калі палюбіш сваю работу, то зусім іншым, светлым і шчаслівым, здаецца жыццё.

«Буду толькі настаўнікам, – думаў я, – і добрым, шчырым, працавітым, а слава... А слава знойдзе. Ды што пра яе многа думаць, пра гэтую славу».

19

Я душою, усім сэрцам адчуў, што не магу без Ларысы, што мне трэба быць з ёю – тых хвілін, калі мы бачыліся ў школе, на кватэры ў Ларысы, мала. Нечакана ўбачыў я, што яна і прыгожая, і разумная, і добрая, здзівіўся, чаму я раней не мог гэтага разгледзець. Цяпер адчуў, чаму так стараецца не адпусціць ад сябе Ларысу і Віктар, – відаць, таксама здолеў распазнаць яе.

Яшчэ ў верасні Ларыса гаварыла мне, што прыехала сюды дзеля мяне, – відаць, і яна знайшла ўва мне штосьці добрае, тое, чаго няма ў другіх. Што? Што ўва мне ёсць такое, што павяло за мною Ларысу?

Мне было ясна адно: пачынаецца мая сталасць.

Ці будзем мы шчаслівыя з Ларысаю? Ці будзе, як у другіх: палюбіліся, ажаніліся, а праз год развяліся? Можна, адразу не варта

завязваць вузла – ці тая Ларыса нявеста, што нарадзілася дзеля мяне?

Я не пайшоў колькі вечароў да Ларысы, сядзеў дома, чытаў, пісаў (гаспадыня ў гэтыя дні паласкавала да мяне, нават смачней карміла). Калі ўбачыў, якая Ларыса стала сумная, ледзь жывая была ў школе, то не вытрымаў, пайшоў да яе.

– Ты? – здзіўлена і неяк сумна спытала Ларыса, адшчэпліваючы мне, і я ведаў ужо, што няма дома гаспадыні: Ларыса, застаўшыся адна, рана зашчэплівае дзверы.

– Што робіш? – спытаў я.

– Што можа рабіць настаўнік-мовавед? Гібею над сшыткамі...

– Ох, гора наша, гэтыя сшыткі! – жартаўліва ўздыхнуў я і прытуліў Ларысу да сябе.

Яна неахвотна падалася, схавала твар, прыціснулася да майго пляча. Я пастаяў хвіліну і пачуў, што яна плача.

– Чаго ты? – спытаў я.

– Мне здаецца, што ты толькі жартуеш і водзіш мяне за нос...

Я прамаўчаў: не ведаў, што сказаць.

– Не муч ты мяне больш, – глянула мне ў вочы Ларыса. Я таксама глянуў ёй у вочы, выцер слязінку на яе шчацэ; без слоў мы прыпалі адно да другога і пацалаваліся.

– Я не мучу цябе, – сказаў я, – я сам больш пакутую. Зусім не ведаю, калі шчыра прызнацца, што са мною робіцца. Калі не падурнеў, то стаў, як сонны...

– Чаго, Паўлік?

– І работа, і ты...

– А што я?

– Не ведаю, Ларыса, – сказаў я, – боязна неяк...

– Чаго, Паўлік? Ты не рады, што ёсць я, што ў нас...

– Не, Ларыса, – я доўга падбіраў патрэбнае слова. – Я хачу, каб усё ў нас было добра, каб мы былі шчаслівыя.

– А чаму нам не быць шчаслівымі, Паўлік? – прытулілася да мяне Ларыса, пасадзіла мяне на крэсла і села мне на калені, прыціснуўшыся сваёй шчакой да маёй. – Я ж табе, хоць і зусім старамодна, па-старому, але шчыра гавару: я люблю гэты носік, крыўдлівую тваю губку, – пацалавала мяне, – хоць і душою чую, што нешта нас разлучыць.

– Войска, – сказаў я, – Мяне хутка могуць забраць у войска. На цэлы год.

– На цэлы год! – успляснула рукамі Ларыса. – Што я буду рабіць, Паўлік, без цябе?

– Разлюбіш, – сказаў я. – Знойдзеш каго другога.

– Гэта ты забыць мяне можаш. Але яшчэ, можа, цябе не возьмуць.

– Што мы будзем тады рабіць?

– Працаваць у школе.

– І сустракацца кожнага вечара тут? – спытаў я.

– А што?

– Не можам жа мы век хавацца ад людзей, псаваць нервы тваёй гаспадыні...

– Што ты хочаш сказаць? – здзіўлена глянула на мяне Ларыса.

– Трэба думаць, каб быць ужо разам, – сказаў я і крыху засаромеўся.

Пачырванела і Ларыса, паглядзела на мяне, усміхнулася, саскочыла з маіх каленяў і села на крэсле поблізу, толькі вымавіла:

– Ну цябе!..

– Павінна ж гэта некалі быць, не магу ж я да сівых валасоў бегаць да цябе, сядзець да світаньня, а пасля, не выпайшыся, бегчы ў школу...

– Пабегаеш.

– Я сур'ёзна, Ларыса – сказаў я, – Людзі ўжо ведаюць, што мы ходзім, нават тое-сёе выдумалі... Нам застаецца толькі пайсці ў сельсавет з заяваю.

– Ой!– Ларыса закрыла твар рукамі, – Ты забіваеш мяне без нажа.

– Я не ведаю, як гэта бывае ў людзей, – сказаў я, – але ў нас штосьці...

– Ты пакрыўдзіўся, Паўлік? – Ларыса падышла і зноў села мне на калені. – Усё гэта нялёгка. Я чакала гэтага, але сказаў ты мне цяпер – і я нечага збаялася... Вось што дзіўна. Здаецца, я ўжо даўно гатова быць сямейнаю, некаму жонкаю. Здаецца, з таго часу, як пачала гуляць з лялькамі. Гуляла, імітавала сталых, а пасля гадала малодшых сёстраў, і гэта была, мусіць, інстынктыўная падрыхтоўка да... Ой, Паўлік, саромеюся...

– У нас з табой першы будзе сын, – сказаў я.

– Перастань такія словы гаварыць! – Ларыса жартаўліва замахнула, але я перахапіў яе руку, і ўжо ў маім пацалунку яна паспела толькі вымавіць:

– Не...

– Калі ты не хочаш дзяцей, – адпусціўшы Ларысу, сказаў я, – чаго нам тады жаніцца? Сям'я, гавораць, – гэта дзеці, а дзеці – наша будучае.

– Ой, перастань ты са сваімі цытатамі!

– Не будзем жа мы век з табою толькі сшыткі правяраць ды гаварыць пра сваю работу...

– Паўлік, перастань, не гавары так.

– Я гавару тое, што думаю, а ты хітруеш нечага, – сказаў я. – Сама ж гаварыла, што даўно рыхтавалася да сям'і.

– Рыхтавалася, – усміхнулася Ларыса. – Кожная дзяўчына да гэтага рыхтуецца, асабліва вязсковая.

Вучыцца ад маці шыць, вязаць, варыць.

– І ты ўсё гэта ўмееш?

– Умею.

– Выдатна!

– А ты не радуйся, – сказала Ларыса. – Будзеш і ты посуд, падлогу мыць, з чарпаком бегаць.
– Паглядзім, – прыгразіў я.
– На «двайны» рабочы дзень я не згодна, – сказала Ларыса, – у нас раўнапраўе.
– Ладна, – згадзіўся я, – у нас будзе раўнапраўе пры маім кіраванні.
– Ого, у цябе замашкі манарха.
– Як ва ўсіх мужчын, – сказаў я. – Але, слухай, было б добра, каб у нас быў нейкі інстытут ці якія курсы, дзе можна было б павучыцца, як жыць сям’ёю.
– Якой ты хочаш навукі?
– Ян а і ён у сям’і, сямейны бюджэт, дзеці, побыт.
– Не смяшы людзей, – сказала Ларыса. – Такую навуку і сам асвоіш.
– Я сур’ёзна, Ларыса.
– Усё залежыць ад саміх, – усміхнулася Ларыса. – Але, таварыш сямейнік, як бацькам напісаць...
– Проста. Ты сваім пісала ўжо пра мяне, нават абяцала прывезці знаёміцца...
– То я пажартавала, – разгубілася Ларыса, – Ды і Віктара хацела адагнаць...
– А цяпер напішы, што не жартавала, – сказаў я, – а я сваіх не баюся, напішу: так і так. Маці даўно мне сказала: жонкі выбіраць табе не буду, табе з ёю жыць, сам і знаходзь. Але глядзі, не памыліся, не вазьмі якой шэльмы, каб не атруціла табе жыццё. Калі будуць у войска браць, паедзем да нас мяне праводзіць...
– Што ты! – замахала рукамі Ларыса.
– А што мы будзем рабіць, калі мяне цяпер не возьмуць у войска?
– Не ведаю.
– Тады пасля Новага года, на канікулах, і злучым свой лес...
– Што на цябе сёння найшло? – здзівілася Ларыса.
Патухла святло; у хаце стала цёмна, ды цемната была такая густая пасля электрычнасці, што, здаецца, нават сцішэла, стаілася ўсё на свеце. Я не бачыў Ларысы, толькі, працягнуўшы руку, знайшоў яе, прыгарнуў да сябе, і мы моцна абняліся, задыхнуліся ў пацалунку. Павяла галава, і я адчуў, што ўсё вакол плыве, ці гэта я ў паветры плыву, не чую зямлі пад нагамі.
– Ларыса, я застануся сёння, – адарваўшыся ад пацалунка, прашаптаў я, адчуваючы, што гэта павінна быць толькі так. – Чуеш, Ларыса? – шаптаў я, але яна маўчала, здалася нейкаю цяжкаю, вялікаю, здавалася, я адпушчу яе – і яна ўпадзе. – Ларыса...
– Не, Паўлічак, не, – таксама прашаптала яна.
– Чаму, Ларыса?.. Я ж толькі твой, ты мне верыш?
– Веру, і я твая, Паўлік, – шаптала Ларыса. – Але сёння ты павінен пайсці дахаты, – і павяла мяне да дзвярэй.
Я спрабаваў абняць яе, але яна не далася, не захацела застацца ў сенцах, як заўсёды, пастаяць тут, пашаптацца, нацалавацца.
– Ідзі, Паўлік, – прасіла яна. – Мне баліць сёння галава, вельмі моцна баліць галава.
– Ты пакрыўдзілася, Ларыса?
– Не, Паўлік, не. Што ты! – сказала яна, цмокнула мяне ў шчаку, выпусціла на двор і тут жа зашчапілася.
– Шчаслівай ночы, Паўлік, – нейкім слабым голасам сказала яна, але рукі з кручка не знімала, ад дзвярэй не адыходзіла.
– І табе шчасліва, – адказаў я. – Якое неба, колькі зорак, відаць, будзе моцны мароз...
– Ідзі, Паўлік, – прасіла Ларыса, і я паслухаў яе, пайшоў, калі, можа, і не трэба было ісці. Але так хацела Ларыса.

20

Мяне даўно хвалявала, што я колькі разоў заводзіў гутаркі з васьмікласнікамі, каб яны болей чыталі, любілі кнігу, разумнелі, дабрэлі, – і не задавальняўся ад свае гутаркі, душою чуў, што я нечага не дагаварыў, многа сказаў не так, як трэба. Мусіць, і дзеці не ўсе і не ўсяму паверылі, бо не вельмі пагарнуліся да кнігі, не павалілі ў бібліятэку.

Я рашыў правесці анкету, дазнацца, што ж яны любяць чытаць і колькі. У горадзе, як гавораць гарадскія настаўнікі, дзеці любяць чытаць дэтэктывы, фантастыку, а то часамі і «другасортнае», нашы ж васьмікласнікі, як пасля я выявіў, любяць чытаць класіку: «Дуброўскага», «Дрыгву», «Міколку-паравоза»... Амаль ніхто і не заікнуўся пра Агату Крысці ці Жоржа Сіменона, мала ведалі пра Бонда і Шэрлока Холмса, не чулі пра караля рок-н-рола Прэслі.

І я, прызнацца, застаўся рады, што мода ў вёску, да нашых дзяцей, даходзіць не так хутка. Але дзеці прызнаваліся, што многа глядзяць тэлевізар – любяць фільмы, спорт, «мульці»; і нават тое, што чытаюць у

школе, стараюцца паглядзець па тэлевізары: «Не трэба тады чытаць».

«Век тэлевізара, – думаў я, – і гэта добра, людзі ўсё бачаць, усё ведаюць. Але ці добра, што «Гора ад розуму», «Яўгенія Анегіна», «Вайну і мір» глядзяць, а не чытаюць?»

Я сказаў пра гэта Міхасю Рыгоравічу.

– І добра, што глядзяць, – сказаў ён. – Музыка, акцёры... словам, усё на воку... Будзе чытаць – толькі адчуе, а тут і ўбачыць...

– Горш, калі і не чытаюць і не глядзяць, – сказаў Іван Сямёнавіч, які чуў, пра што мы гаварылі.

– Але ж пасля гэтага яны не чытаюць твораў, – сказаў я.

– Добра, што хоць паглядзелі, – махнуў рукою Іван Сямёнавіч. – Ды так і цікавей, і часу меней пойдзе.

«Не вельмі ведаеце вы тады, таварышы педагогі, што такое літаратура», – падумаў я і сказаў пра гэта Алесю Трахімавічу.

– Вось у гэтым і наша, літаратараў, бяда, што нас не ўсе разумеюць, – сказаў мне Алесь Трахімавіч. – Я цэлы век гарую за гэта, але наша дзела – не маўчаць, гаварыць з дзецьмі, вучыць іх разумець літаратуру.

«Трэба пагаварыць з дзецьмі, – падумаў я, – на ўроку для гэтага можна знайсці ўсяго хвілін дзесяць, а тут гаварыць трэба многа. Трэба гаварыць; які ж я пасля таго настаўнік літаратуры, калі дзеці кніжак не чытаюць і не ўмеюць чытаць, трацяць тое, што пасля, можа, не знойдуць, будуць бяднейшымі, і я ў гэтым буду вінаваты... То мне трэба адкрыць ім вочы, узбагаціць душу, навучыць іх радавацца, дабрэць, кахаць і ненавідзець...»

Я папрасіў Уладзіміра Пятровіча дазволіць мне схадзіць у яго восьмы клас і пагаварыць. Ён адмовіўся, сказаў, што праводзіць класную гадзіну ўсё роўна трэба, дык нашто яе адцягваць? Калі я сказаў, што ён можа маю гутарку запісаць на сябе, ён згадзіўся, нават быў рады, што так усё выйшла.

Я, калі прыйшоў да васьмікласнікаў, расказаў, што яны чытаюць, колькі, заўважыў, што гарадскія дзеці чытаюць больш.

– А што ім рабіць? – пачаў першы Іван Пакрыла. – Прыдуць са школы, пад'ядуць ды чытаюць... А нам трэба бульбу памагчы выбіраць, кароў пасвіць, дровы калоць, сена грэбці.

– Не столькі вы робіце, як гаворыце, – паківаў я галавою, – хоць памагаць бацькам і трэба.

– А яшчэ ўрокі трэба рабіць, – азвалася Ніна, самая бойкая дзяўчынка ў класе, – Ды і кніжак цікавых у бібліятэцы мала, усё нейкія тоўстыя...

– Кнігі і тоўстыя цікавымі бываюць, – адказаў я. – Скажы, Ніна, колькі вось ты можаш чытаць у дзень?

– Гадзіны дзве ці тры, – адказала тая.

– Калі ты будзеш чытаць тры гадзіны ў дзень, то ў месяц – дзевяноста, – падлічыў я, – кнігу ў старонак дзвесце, выходзіць, ты можаш прачытаць за тыдзень.

Значыць, за месяц прачытаеш чатыры. Можаш ты хоць столькі чытаць?

– Павел Мікалаевіч, – зноў пачаў белавалосы Пакрыла, – а мы, хлопцы, любім яшчэ ў футбол, хакей пагуляць, ды што – чатыры кнігі? За месяц па трох праграмах я магу шэсцьдзсят кінафільмаў паглядзець, многа канцэртаў, перадач розных. Ды «Вайну і мір» я паўгода чытаў бы, а па тэлевізары я за чатыры дні ўсё прагледзеў, за гэты час нехта яшчэ і двухсот старонак не прачытае, а я ўжо ўсё ведаць буду...

«Такіх аднадумцаў, толькі сталейшых, разумнейшых, бачыў я яшчэ і ў інстытуце, – падумаў я. – Праўда, навін яны будуць ведаць больш. Яны лепш змогуць «паказацца» пры размовах пра новыя дэтэктывы, пра спорт, адкрыцці. А вось той, які цярпліва, да кожнага радочка, прачытаў тоўстую кнігу класіка, можа не ведаць столькі новага, быць нават «сумным і не модным», хоць ён узяў нешта глыбей, лепш зразумеў лес герояў, філасофію твора, маральную пазіцыю пісьменніка».

– На Захадзе, – сказаў я ўголос, – каб не траціць многа часу на чытанне «тоўстых» кніг, выдаюць спецыяльныя «дайджэсты», у якіх сюжэты кніг класікаў выкладзены на двух-трох лістах. Сёння там многія ўжо задумаліся, ці варта траціць дарагі час на гэтыя старыя кнігі, дзе герой на трыццаці старонках думае, ці можна яму падысці і запрасіць гераіню на вальс, калі сёння і сам «вальс устарэў»...

Васьмікласнікі маўчалі, не перапынялі мяне, не выкрыквалі, з чым яны не пагаджаюцца, а ціха сядзелі і слухалі мяне.

– Але часамі гэтыя вундэркінды стамляюцца ў дваццаць гадоў, – сказаў я, – расчароўваюцца, бо яны мала думалі, хто і чым жыве ў кнізе, чаму яна напісана. А кніга заўсёды сябар, бывае, што адна і тая ж, а бывае, што з узростам прыходзіць другая і дае адказ на твае новыя пытанні. Бывае так, што ў кнізе і не знаходзіш адказу на свае пытанні, тады звяртаешся да дзённікаў, пісьмаў пісьменнікаў, іх мемуараў.

Я расказаў далей, чаму Чукоўскі назваў Уітмэна сваім, Цвятаева – Пушкіна...

– Мы хочам глыбей разумець жыццё, час, – працягваў я. – Вось тут добрыя кнігі – «пісьмы, адрасаваныя ўсім». Мудры вузялок, завязаны на памяць Векам. Тое, што робіць час, – не заўсёды дабро, але ён ідзе наперад. Насуперак часу, у лад з ім, у барацьбе пісьменнікі стараюцца зразумець яго, нават, калі яны не згодны з ім. Таму настае дзень, – захапіўся і не мог я стрымацца, – калі, нахапаўшыся «варшкоў»,

стаміўшыся ад іх мноства, станеш адчуваць у сабе «белыя» плямы. Тады некаторыя пачынаюць думаць: быць такім і далей ці пачаць перавучацца, засесці за тые ж «тоўстыя» кнігі, а той, хто іх заўсёды чытаў, далёка абгоніць...

Вучні па-ранейшаму не перапынялі мяне.

Уважліва глядзелі на мяне і слухалі, хоць, можа, і не ўсё разумелі.

– Пра тэлевізар, – працягваў я. – Праўда, за месяц можна ўбачыць сорок, а то і больш кінафільмаў.

Цяпер стараюцца экранізаваць «старыя» кнігі, бо яны цікавыя і нават добрыя і ў наш век. Але не прачытаеш «Вайну і мір», убачыш толькі фільм, – то не ўсё зразумееш і пра самога Талстога...

Ніна паціснула плячыма, азірнулася на другіх; Пакрыла апусціў галаву і вадзіў пальцам па парце, у астатніх дзяцей вочы блішчалі і так добра, нават міла глядзелі на мяне.

Я сеў і звярнуўся да класа:

– Аб чым бы вы хацелі мяне яшчэ спытаць?

Дзеці маўчалі і не завіхаліся падняцца і пабегчы на калідор.

Яны чакалі, калі ўстаў я, прапусцілі мяне ў дзвярах і пайшлі за мною.

Я адчуў, што сёння мне ўжо ўдалося тое-сёе сказаць, хоць многае я толькі закрануў, часамі пераскокваў з аднаго на другое, не мог лагічна давесці думку да канца. Але не ўсё адразу!

21

Аднаго дня заехаў да мяне тутэйшы брыгадзёр, ён жа быў і сакратаром камсамольскай арганізацыі саўгаса. Я разгубіўся: брыгадзёру таксама падабалася Ларыса, ён нават прасіў яе пайсці з ім у загс. Я чакаў, што ў нас будзе размова пра Ларысу.

Разгублены быў і брыгадзёр.

– Вы ў нашым камітэце адказваеце за ідэалагічны сектар, – хвалюючыся, сказаў ён. – Вось вам пуцёўка, схадзіце на свінаферму і пачытайце лекцыю. Тэма тут напісана, – ён паклаў паперку, развітаўся і выскачыў з хаты.

Я ўзяў паперку і стаў чытаць: лекцыя была на міжнародную тэму. Я ўзяў кіпу газет, навывразаў заметак, выпісаў колькі цытат з работ Леніна, з перадавых «Правды».

...Свінагадоўчая ферма, абнесеная новым частаколам, была за вёскаю, ля вялікага, з хмызняком, лугу. Месца тут таксама было нізкае, у дажджы залівалася вадю, перамешвалася машынамі, людзьмі, і летам тут было гразка. Цяпер, у маразы, сцялося, прыцвярдзела, і было б зусім добра, каб не коўзка – выездзілі машынамі і санямі.

Час быў позні, да канца работы заставалася некалькі хвілін, я не пайшоў адразу ў «чырвоны куток», а завярнуў на ферму. Зайшоў – і аж залажыла ў вушак: стаяў густы, здавалася, невыносны шум. Машыны высіліся да самай столі, паблізу шыпела і булькала вада, – тут вараць свінням есці.

Я выйшаў з цэха і зайшоў у другі, там у загарадках стаялі ці ляжалі свінні, я нават здзівіўся, якія яны вялікія, тлустыя.

– Во скваркі! – пачуўся мужчынскі голас, я азірнуўся і ўбачыў перад сабою суседа, рабочага гэтай фермы.

Я павітаўся.

– Каб гэткую закалоў сабе, то і за год не з'еў бы, – сказаў мужчына.

– Але ж трэба было і парабіць, каб такую выгадаваць.

– Трэба было, – згадзіўся сусед. – Добра робяць нашы бабы.

– Здрасце, – падышла да нас і прывіталася маладая жанчына. Была яна чыста апранутая, нават з сумачкаю, і я зразумеў, што яна тут, відаць, загадчыца. – Вы не з рэдакцыі?

– Не, – усміхнуўся я.

– З райкома камсамола?

– Ды гэта наш настаўнік, – сказаў мой сусед, – Павел Мікалаевіч.

– А, – кіўнула жанчына, – дзеці мае яшчэ малыя, не ходзяць у школу, дык я і не ведаю ўсіх маладых настаўнікаў. Але пра вас чула...

Яна не дагаварыла, але я зразумеў: хацела сказаць, што чула пра мяне і Ларысу, але стрымалася.

– Можа, мяса захацелі?

– Не, – усміхнуўся я, – з лекцыяй прыйшоў.

– Добра, – сказала жанчына. – Скажу зараз бабам, можа, зойдуць. Завядзі іх, Пятро, у ленпакой, а я пайду і скажу рабочым, каб зайшлі.

Мы зайшлі ў невялікі, але чысценькі, абвешаны паперамі пакойчык. І пакуль вычытаў я ўсе лісткі, то пачалі заходзіць жанчыны, у куфайках і гумовых ботах. Яны віталіся са мною, садзіліся і гаварылі пра сваё, раз за разам пазіралі на гадзіннікі.

Зайшло некалькі і маладых дзяўчат, я нават не ведаў, ці яны падмянялі каго, ці рабілі тут, яны глядзелі на мяне і пасміхаліся.

– Вось і ўсе нашы, – сказала загадчыца, – толькі Ванда пабегла дадому, кажа, у яе дзеці малыя адны дома.

Я назваўся жанчынам і пачаў чытаць свой даклад. Слухалі мяне ўважліва, я нават не разумеў, ці зацікавіліся, ці слухаюць з-за прыстойнасці.

– Скажыце, вы болей чытаеце кніжак ды газет, якія налета моды будуць? – спытала мяне маладая, толькі, мусіць, пасля дзесяцігодкі, дзяўчына.

Я нават разгубіўся: і не чакаў такога пытання, і не ведаў, што сказаць.

– Можа, пытанні ў канцы давайце, – папрасіў я.

– Ды вы не слухайце іх, балаўніц, – сказала пажылая жанчына. – Модніцы мне знайшліся! Адзенься чыста, вымойся – дык і пекная, модная будзеш.

Я пачаў расказваць, што дзе робіцца на свеце: калі расказаў усё са сваіх выразак, нагадаў пра пытанні. Стаў і назіраў на стомленых жанчын.

– Я разумею, што пытанне моды таксама адзін з аспектаў грамадства, як палітыка і мастацтва, можа быць арыентацыяй у сучасным жыцці, – сказала тая ж маладая жанчына. – Дык якія нам сукенкі насіць трэба: доўгія, кароткія?

Я ўсміхаўся і маўчаў.

– Насі кароткія, бо доўгія свінні абарвуць, – сказала загадчыца, і ўсе жанчыны выбухнулі здаровым рогатам.

– Я нават і не ведаю, – прызнаўся я. – Здаецца, міні ўжо не ў модзе.

– Ды не слухайце вы іх, чалавек, а ты, Таня, не дуры галавы з сваімі модамі. Пазнее ўжо, а яшчэ трэба і сваіх свінней накарміць, вячэру згатаваць, – загаманілі жанчыны.

– Я магу толькі ўхваляць, што ў модах успомнілі цяпер слова «сціпласць», – сказала загадчыца.

– Тут не пра моды думаеш, а гадаеш, як у горад з'ездзіць, калі зіма на дварэ, а аўтобусы не ходзяць, – сказала пажылая жанчына, – магазін ужо з месяц закрыты, з горада магазіншыкам ніхто ехаць не хоча, а вясковых не знаходзіцца.

– Можа, ведаеце вы, калі ўжо яслі якія ў нас адкрыюць? – запытала маленькая пажылая кабета. – Дальбог, няма дзе дзяцей дзяваць.

– Пішыце, прасіце, дык і адкрыюць, – сказаў я. – І нам, настаўнікам, лепш будзе: дзеці будуць больш навучаныя.

– Гэтыя дзеці цяпер зусім вучыцца не хочуць, – сказала пажылая жанчына. – Мой Сяргей ніколі кніжкі ў рукі не возьме, не сядзе пісаць, пакуль не прымусіш.

– А прымусь ты, дагледзь, калі во да якой пары на рабоце, – падхапіла яе думку маленькая пажылая кабета. – Прыйдзеш дадому і не ведаеш, за што ўхапіцца. А раніцою бяжыш, калі дзеці яшчэ спяць...

– Падурэлі цяпер дзеці, – сказала тая ж пажылая кабета, – хіба гэта мы пасля вайны адразу так адзяваліся, елі такое, бачылі тыя тэлевізары? Кніжка адна на ўсіх была. Але вучыліся.

– Ды хіба школа такая была? Гэта цяпер сталовая, тэлевізар, кіно ў школе, вучоныя настаўнікі...

– Мой, мусіць, слаба вучыцца?

– А я ўжо пра свайго дык і саромяюся пытацца.

– А як сын Пакрылы вучыцца?

– Бач, бацька дужа разумны, а сын вучыцца не хоча.

– Не прападзе, не будзе з намі рабіць.

Жанчыны пагаманілі яшчэ, усе разам дапытваліся ў мяне пра сваіх дзяцей, а пасля ўспомнілі пра дом, пабедавалі, што яшчэ ўперадзе столькі работы, і дружна высыпалі з пакоя.

– Вы «Извесгая» выпісваеце? – спытала мяне маладая дзяўчына, якую жанчыны называлі Таняй.

– Выпісваю, – сказаў я.

– Я і бачу, што знаёмымі словамі гаворыце. А што такое эскалацыя?

– Мусіць, разгортванне, расшырэнне, – збянтэжыўся я, што гаварыў нядаўна пра тое, што людзі ўжо ведаюць.

– Дзякуем, Павел Мікалаевіч, за даклад, – сказала мне загадчыца. – Прыходзьце яшчэ, не забывайце.

Я развітаўся з людзьмі, выйшаў на двор, падумаў: не так мне трэба было рыхтавацца да лекцыі, не так...

Прышла ў школу «аграноміха», пажылая, ужо сіваватая, з мноствам маршчынак на твары. Яна мне не вельмі спадабалася: басавіты мужчынскі голас, шырокія плечы, цвёрдая мужчынская хада. Глянуў я на яе –

і адразу прыпомніўся мне пра яе вершык, які напісаў нейкі тутэйшы жартаўнік; я чытаў яго, смяўся і нават запомніў крыху на памяць.

«Маладая настаўніца» прыйшла, калі канчаліся ўрокі, прывіталася і сказала:

– Святлана Міхайлаўна, ваш біёлаг.

– Прыемна, – сказаў Іван Сямёнавіч, устаў і падаў ёй руку.

Святлана Міхайлаўна паціснула руку і ўсім нам.

– Колькі мне гадзін будзе?

– З дваццаць тры набяром, – адказаў Іван Сямёнавіч.

– Малавата, – цмокнула Святлана Міхайлаўна, – але нічога, на сёлета хопіць, пакуль прывыкну. Але праз год мне на пенсію...

– На другі год нешта прыдумаем, – сказаў Іван Сямёнавіч.

– Гэта па-чалавечы, – сказала Святлана Міхайлаўна. – З заўтрашняга пачынаю працаваць. А цяпер папрашу прыняць мяне ў ваш калектыў, – і патрасла сумкай, у якой штосьці бразгала і булькала.

– І гэта па-чалавечы, – хіхікнуў Міхась Рыгоравіч, павесялеў, кінуў штосьці пісаць, загарнуў сшытак і паклаў яго ў шуфляду.

– Як заведзена, – сказала Святлана Міхайлаўна, – прашу ўсіх у вашу сталовую, там і пагаворым пра ўсё.

Прыйшлі з урокаў астатнія настаўнікі, прывіталіся з «маладым».

– Баба што трэба! – шапнуў мне незаўважна ад другіх Міхась Рыгоравіч.

Мы пагаманілі аб тым-сім і пайшлі ў сталовую. Святлана Міхайлаўна дастала са сваёй сумкі двухлітровы слоік, каўбасу, хлеб; Міхась Рыгоравіч міргнуў мне вокам, гэта заўважыў і Уладзімір Пятровіч, усміхнуўся: добра ведаў слабінку нашага завуча.

Тут жа ўсё разрэзалі, разлілі, і Іван Сямёнавіч сказаў тост за «новенькую»; мужчыны дружна пацягнулі, дзяўчаты памачылі вусны і паставілі шклянкі. Іх пачала ўгаворваць Святлана Міхайлаўна, крыўдзіцца, што яны яе не паважаюць, не хочуць лічыць яе сваёю.

– Вам, Ларыса Іванаўна, то і трэба выпіць, – сказала Вольга Піліпаўна. – Паедзеце да свякроўкі, не будзеце магчы і кроплі ўзяць, то сорамна будзе.

Ларыса зачырванелася, хацела штосьці злоснае сказаць, але змоўчала.

– Навучыцца, – сказала Святлана Міхайлаўна. – Ды могуць яны, гэта толькі паказваюцца, што не бяруць і ў рот. Ведаю я іх, цяперашніх маладых. Прыкідваюцца толькі сціпленькімі.

– Нашы маладыя настаўнікі не такія, – абараніла нас Вольга Піліпаўна.

– Але Павел Мікалаевіч і Ларыса Іванаўна ўсё мудруюць штосьці, – прыжмурыў вока Міхась Рыгоравіч, – усё нешта цягнуць...

– І што мы павінны прыцягнуць? – спытала Ларыса.

– Як што? Не прыкідвайцеся, не маніце нам, што вы толькі інстытуцкія сябры, – сказаў Міхась Рыгоравіч. – Мы людзі бывалыя, бачым, як адно на аднаго паглядаеце.

– Хопіць вам, – сказаў Алесь Трахімавіч, – людзі самі ведаюць, што робяць.

– Цяпер моладзь разумная, – сказала Святлана Міхайлаўна. – Але давайце паўтोरным, каб добра жылося і вялося.

Дзяўчаты не давалі сваіх шклянак, хавалі іх пад стол, але Святлана Міхайлаўна сказала такое слоўца, што я зажмурыў вочы, а дзяўчаты хуценька пастаўлялі шклянкі на стол. Сабе «новенькая» наліла столькі, колькі і нам, мужчынам. Бачачы, што дзяўчаты анямелі ад яе слоўца, яна апраўдалася:

– Жанчына павінна быць мужная, як мужчына.

– Але заўсёды быць жанчынай, прыгожай, культурнай, нават лірычнай, – сказаў я.

Святлана Міхайлаўна нават і не глянула на мяне, запрасіла выпіць Івана Сямёнавіча і яго жонку, адным махам кульнула шклянку.

– Паглядзела я сённа на ваш агарод, сад і аж за галаву ўзялася: усё зарасло, здзічэла, куды толькі дырэктар з завучам глядзелі, – сказала яна.

– Дасюль у нас біёлагі былі абы-якія, нават не ведалі, як гуркі ці цыбулю садзіць, – адбіваўся Міхась Рыгоравіч.

– Гэта відаць, – сказала Святлана Міхайлаўна. – Калі Іван Сямёнавіч пенсію мне добрую зробіць, я вас засыплю ўсім. Бульбай, гуркамі, капустай, птушынае малако выведу...

– Давайце, – пасміхаўся Іван Сямёнавіч.

– Не верыце? Я зраблю агарод, айву, паўночны вінаград пасадзім, кветак развядзём, што ні ў адной школе раёна таго не будзе. У саўгасе ўбачаць, каго страцілі, яны яшчэ прыйдуць мяне прасіць назад, без мяне яны ўсё завалыць, – Святлана Міхайлаўна ўжо крыху ап'янела, гаварыла гучна і стукала кулаком. – Але я праслаўлю вас, я старая, мне многа не трэба, а школу вашу праслаўлю.

– Здаецца, ты гадоў сем такое абяцала і саўгасу, – пасміхнуўся Іван Сямёнавіч, – а на сённяшні дзень саўгас наш ля ста тысяч доўгу дзяржаве мае.

– Яны не ўмеюць ні рабіць, ні кіраваць, – апраўдвалася Святлана Міхайлаўна. – Я не магла з імі працаваць.

– Вы б не ўцякалі ад недахопаў, а выправілі б іх, – сказаў я.

– Ты яшчэ малады папракаць мяне, – агрызнулася Святлана Міхайлаўна.

– Малады, а не зялёны, – абараніў мяне Іван Сямёнавіч. – Самая наша надзея, будучы дырэктар нашай школы, таленавіты настаўнік.

– Раз такі вундэркінд, то чаму трапіў у васьмігодку, а не ў аспірантуру ці дзесяцігодку? – спытала яна.

– Работа ці пасада, дзе робіць чалавек, не заўсёды бывае меркай яго інтэлекту, – стрымана адказаў я.

– Я не літаратар, але дам зараз колькі пытанняў, на якія ты ніколі не адкажаш.

Я ўбачыў, што Міхась Рыгоравіч рад быў пасмяяцца з мяне: дырэктарам школы марыў быць ён.

– Хто такі Анры Бэйль? – спытала Святлана Міхайлаўна; усе прыціхлі, каб хто ведаў, то ўжо сказаў бы, але ўсе маўчалі.

– Гэта Стэндаль, – спакойна адказаў я.

– Сэмюэл Клеменс? – Святлана Міхайлаўна аж прылегла на стол.

– Марк Твен, – зноў адказаў я.

А Міхась Рыгоравіч, каб ніхто не бачыў, паціснуў мне пад сталом руку.

– Не так удала ты адказаў, як я ўдала падабрала пытанні...

– Усё ясна, – сказаў я. – Скажыце цяпер вы: што такое літаратура?

– Якая літаратура? – Святлана Міхайлаўна чакала, відаць, не такога запытання, а цяжэйшага.

– Мастацкая.

– Дзіцячыя пытанні. Вершы ды раманы. Я, мой мілы вундэркінд, і сама пішу, і крыху лепш за нашых сённяшніх пісьменнікаў, – кіўнула яна мне, але я зразумеў, што мяне знелюбіла. – Я яшчэ друкавацца буду, многім падатру нос, над маімі творамі плакаць будуць. Хто цяпер пісаць умее?

– Ты пакуль што нам агарод паднімі, біялогію добра вядзі, дацягні да пенсіі, тады ўжо ў пісьменнікі ідзі, – сказаў Іван Сямёнавіч.

– А вы не яхіднічайце, я ім падатру нос.

– Падцірайце, падцірайце, – сказаў Іван Сямёнавіч, – толькі не перастарайцеся, – усміхнуўся, падняўся, развітаўся і пайшоў са сваёю жонкаю дамоў.

– Стары дэмагог! – калі дырэктар добра адышоўся, сказала пра яго Святлана Міхайлаўна. – Ён акасцянеў ужо, даўно завучанымі словамі гаворыць. Я з ім яшчэ счаплюся. Гэта ён вас у кулаку ўсіх трымае, кіруе, як хоча, а я не дамся, буду рабіць, як захачу.

Такое пра дырэктара я пачуў упершыню. Дзе тут жарт, дзе тут праўда?

– О, наш дырэктар – чмель. У яго ядавіты талент іроніі, талент пацяшацца з чалавека, – сказаў Міхась Рыгоравіч.

Дзяўчаты, відаць, не хацелі болей слухаць такія размовы, сабраліся і пабеглі дамоў. Як іх ні прасілі пабыць яшчэ тут, яны не засталіся.

– Козы! – скрывілася Святлана Міхайлаўна, – ім не школа, а хлопцы ў галаве.

– Наш Павел Мікалаевіч нарасхоп тут, – усміхнуўся Міхась Рыгоравіч, – ён адзін халасцяк, а дзяўчат во колькі...

– Не спі, – сказала Святлана Міхайлаўна. – Калі не п'еш, не курыш – то мужчына яшчэ, калі баб не любіш – то ўжо не мужчына.

Падняўся і Алесь Трахімавіч, сказаў, што баліць сэрца, болей не можа заставацца, пойдзе прымаць валяр'янку. Падняўся і я, Міхась Рыгоравіч мяне не пускаў, затрымліваў, але я яго не паслухаў.

– Ну, што вы, Алесь Трахімавіч, думаеце пра новую настаўніцу? – спытаў я, калі мы выйшлі са сталовай.

– Тое думаю, што думаюць другія, – сказаў стары настаўнік. – Год колькі ў нас вучыў дзяцей бібліятэкар, які прыехаў да нас з горада, каб пенсія была большая... Школа ад раёна далёкая, дарогі дрэнныя, праверак мала бывае, і вось іх прысылаюць сюды.

23

– Таварышы, паведамляю «незвычайную навіну»: да нас едзе рэвізор! – сабраўшы ўсіх настаўнікаў на вялікім перапынку, сказаў трагічным голасам Іван Сямёнавіч. – Я не жартую і не мудрагельствую. Нас будзе правяраць камісія аблана, у тым ліку і грозны Дубкоў. Нікому не спаць, не есці, але зрабіць усюды парадак. Праверка гэта ў тры гады бывае, і ад таго, як мы да яе падрыхтуем, будзе залежаць, што пра нас будуць гаварыць на некалькі год уперад.

Іван Сямёнавіч стаў пералічваць, што трэба зрабіць: каму – замяніць старыя вучнёўскія сшыткі на новыя, запоўніць добра журналы, пісаць вялікія планы...

– Мы не толькі настаўнікі, але і прапагандысты, – пасля сказаў ён і пералічыў, каму пайсці на якую ферму, прачытаць які даклад ці выпусціць баявы лісток. – Словам, уражанне мы павінны зрабіць самае найлепшае, паказаць, што хоць і жывём у маленькай і далёкай школе, але стараемся, і ніхто не павінен з камісіяй спрачацца, гаварыць: «Так, так, пастараемся ўлічыць, выправіць».

– Іван Сямёнавіч, я нядаўна быў на свінагадоўчай ферме, чытаў даклад, – сказаў я.

– Дык добра. Цяпер схадзіце ў кароўнік.

– Але, Іван Сямёнавіч, ці ёсць сёння сэнс ісці на ферму, поле і чытаць людзям газету, калі ў нас даўно няма непісьменнасці? – запярэчыў я. – Гэта некалі настаўнік мог запасціся газетнымі выразкамі, і яго не толькі б слухалі, але яшчэ і здзіўляліся б: адкуль што бярэцца? Цяпер у кожнай сям’і людзі з сярэдняй адукацыяй маюць газеты, радыё, тэлевізар...

– Вы, Павел Мікалаевіч, – сказаў мне Іван Сямёнавіч, – малады, а ўжо вялікі дэмагог.

– Гэта не дэмагогія, – запярэчыў я, – Сёння настаўнік перастаў быць адзіным «універсітэтам» на вёсцы, людзі змяніліся, паразумнелі.

– Вы пішыце іншаму каму свае «вучоныя» заметкі, даказвайце сваё, але ад мяне патрабуюць, каб настаўнікі былі прапагандыстамі, то і будзьце імі.

– Я не супраць, – сказаў я, – але трэба рабіць лепш.

– Вось і рабіце, – сказаў Іван Сямёнавіч, – але мне, як дырэктару, будзе лепш, калі настаўнік выступіў пяць разоў, хоць і слабата, чым адзін раз, але моцна. Тады і школу пахваляць, а так на кожнай нарадзе перцу даюць.

– Гэтак нядобра, – сказаў я.

– Ладна, ты малады яшчэ, пажыві, тады паглядзіш, што добра, а што блага, – сказаў Іван Сямёнавіч. – І мы маладымі не такія былі, усяму здзіўляліся, выступалі, але час усіх ставіць на сваё месца. Каб усё, што я назваў, было зроблена, выпушчана, аформлена ў справаздачы. Сёння сесія сельсавета, і каб усе на ёй былі, а пасляўтра адкрыты партыйны сход саўгаса, і таксама каб усе прысутнічалі. Мы, настаўнікі, павінны быць у самай гушчыні жыцця вёскі.

...Сесія была прызначана на шэсць гадзін вечара, але людзі доўга не збіраліся – у кожнага нешта сваё. Старшыня сельсавета адчытваўся пра работу за год. Гаварыў пра ўраджаі, надоі ў саўгасе, шкадаваў, што яны невялікія, расказваў, што сельсавет выкапаў сёлета калодзеж, пасадзіў тысячу дрэў, выдзеліў многа людзям шыферу і яшчэ больш плануе даць яго ў новым годзе.

Пасля прызнаўся, што многае і не зроблена: моладзь выязджае ў горад, клуб зачынены на замок, няма ясляў, няма фізкультурнай работы, канцэртаў, хоць і трэба «праблемы сацыяльнага развіцця, культуры, аздаравлення побыту зрабіць прадметам асаблівага клопату, як гэта дыктуе наш сённяшні дзень».

«І праўда, – думаў я, слухаючы старшыню, – усё, што ён ні гаворыць, праўда», – але, калі выслухаў далей, пачуў, што ў каштарысе на «фізкультуру і аздаравленчую і культурную работу» на новы год не было выдзелена і рубля.

...Назаўтра я і Ларыса зноў пайшлі на фермы: я – ў кароўнік, а Ларыса – на свінагадоўчую. Я зноў выпісаў з газет, часопісаў і чытаў – гаварыў тое, што, можа, людзі і ведалі, пытанні па маім дакладзе не было; а калі людзі разышліся, я застаўся, узяў у загадчыка фермы – маладой дзяўчыны, якая закончыла сельскагаспадарчы тэхнікум, – лічбаў, прозвішчаў даярак і дома сядзеў яшчэ да паўночы, выпускаў баявы лісток. У гэты вечар мы з Ларысай ужо не сустрэліся: пісала баявы лісток і яна.

24

Камісія, а з ёю і грозны для настаўнікаў інспектар Дубкоў, прыехала ў той дзень, як і папярэдзвалі Івана Сямёнавіча.

У гэты дзень хваляваліся і дзеці, і настаўнікі: прыехала ажно сем чалавек, людзі ўсе пажылыя, тварамі сярдзітыя.

Пачалі яны сваю работу з праверак нашых планаў і адразу пазнаходзілі многа дробных недаробак: то сачыненняў і ізлажэнняў мала было запланавана, то на які ўрок нагляднасць, паўтарэнне не былі ўказаны, то яшчэ што-небудзь іншае было прапушчана.

– Паправім, – гаварыў Уладзімір Пятровіч. – Дзякую, паправім.

– Пракантралюем, – дадаваў Міхась Рыгоравіч, – усе заўвагі будуць выпраўлены.

У маім каляндарным плане вялікіх агрэхав не знайшлі, казалі толькі ўвесці раздзел «Міжпрадметныя сувязі» і дабівацца, каб на ўроку была сувязь з другімі ўрокамі.

– Ды і мы гэтага дабіваемся, – бегаў перад Дубковым Міхась Рыгоравіч, – але ён яшчэ малады, першы год у школе працуе, вопыту няма.

Інспектар нічога на гэта не сказаў, папрасіў паказаць яму мае рабочыя планы.

– Трэба больш разгорнутыя пісаць, – пагартайшы іх, сказаў ён, – цяперашні ўрок патрабуе ад настаўніка вялікай падрыхтоўкі.

– Але цяперашні ўрок немагчымы і без імправізацыі, дыялогаў, маналогаў, што ўзнікаюць у ходзе ўрока, ды яшчэ ўплывае на ўсе і асоба настаўніка, – сказаў я, крыху хвалюючыся.

– Хачу схадзіць з вамі на ўрок, – ўсміхнуўся інспектар, – паглядзець, як робяць цяпер маладыя, што яны новае нясуць.

Я сказаў, што будзе мова ў сёмым класе, запрасіў ісці і, прызнацца, не хваляваўся, бо не ведаў, чым іменна грозны гэты інспектар.

Але, калі ўвайшоў у клас, то захвалываўся, на першых хвілінах аж перахапіла дыханне. Гэта і перадалося дзецям, яны таксама хвалываліся, збіваліся пры адказах, але, як я спакайнеў, спакайнелі і яны, спакойна і акуратна рабілі ўсё, што я гаварыў. А я ліхаманкава думаў, як весці ўрок, даваў нават тое, чаго да ўрока даваць не збіраўся, сачыў за кожным сваім словам.

Калі празвінеў званок, я зразумеў, што гэты ўрок забраў у мяне вельмі многа сіл і нерваў, у другі раз я столькі не страціў бы здароўя і за тыдзень.

Інспектар прагартай журнал, дзе былі запісаны мае ўрокі, перабраў кожны сшытак з кантрольнымі работамі, сачыненнямі і ізлажэннямі, папрасіў мяне пайсці ў клас і прынесці рабочыя сшыткі дзяцей. Другія інспектары гэтак жа «трэслі» астатніх настаўнікаў, а адна жанчына ўвесь час не адпускала ад сябе дырэктара і завуча, прасіла іх вадзіць яе па класах, кабінетах, бібліятэцы, майстэрні, правярала іх планы.

– Вы многа ставіце троек і двоек па мове і літаратуры, – сказаў мне Дубкоў. – Па літаратуры павінны быць толькі «4» ды «5». Вось невялічкае параўнанне. Матэматыка лічыцца цяжэйшай за літаратуру. Але ў пятым класе па матэматыцы двоек менш, чым па мове, нават менш, як па літаратуры. Я чалавек свежы ў школе, не ведаю вас, але мне так і хочацца сказаць: Уладзімір Пятровіч робіць лепш, як вы.

– Але ж, паважаны інспектар, – мусіць, пачырванеў я, бо разгубіўся, – у ацэнках не толькі паказчык выкладання, ведаў, але і патрабавальнасць...

– Яно так, – усміхнуўся Дубкоў, – але і бацькі дзяцей і мы ацэньваем вашу работу па адзнаках.

– Але ж адзнакі стаўлю я, – запярэчыў я, хоць неўпрыкмет Міхась Рыгоравіч і цягаў мяне за рукаво, каб я маўчаў, не спрачаўся, але я яго не слухаў: – Каб я меў права, то і атэстаты каторым выдаваў бы з двойкамі, каб усюды бачылі гультая, а то некаторым мы і ў рот гатовае кладзём, а ён праглынуць не хоча, прасі яго вучыцца, а ён зусім лянуецца, не мае ахвоты да гэтага.

– Можна, вы залішне патрабавальныя ўжо, – усміхнуўся інспектар, – ды часамі пра сябе не думаеце ці яшчэ не...

– Калі толькі пра сябе думаць, – зразумеў я яго, – то можна даваць дзяржаве высокі адукацыйны ўзровень, але малаякасны.

– А вы ўжо думалі, чаму некаторыя не хочуць вучыцца?

– Думаў, – адказаў я і расказаў пра свае размовы пра літаратуру, пра працу дзяцей у саўгасе і дома.

– Гэта добра, – згадзіўся інспектар, – хоць чаму сёння не ўсе дзеці добра вучацца, ніхто толкам не ведае. Разумеецца, даследаваць усе аспекты гэтай праблемы не пад сілу ні асабіста вам, ні педкалектыву школы, нават раёна.

– Значыць, не трэба і старацца? – спытаў я.

– Я такога не сказаў, – усміхнуўся інспектар, запытаў у Івана Сямёнавіча: – Дзе вы, таварыш дырэктар, такога энтузіяста ўзялі?

– Раён прыслаў, – адказаў Іван Сямёнавіч, відаць, гадаючы: інспектар мяне хваліць ці ганіць.

– І ў школе трэба тварыць, – сказаў інспектар, – але па-сяброўску вам падкажу: будзьце крыху ашчадней з двойкамі.

– Трэба быць хітрэй крыху, Павел Мікалаевіч, – сказаў мне Міхась Рыгоравіч, калі інспектары пайшлі зноў на ўрокі. – Я табе даўно ўжо гаварыў: пастаў лепш у журнал тройку, а май на ўвазе двойку. І не заводзь ты такіх размоў з інспектарам, прамаўчы лепш, ты не ведаеш, як ён цяпер размалое цябе.

– Але ж нельга так, Міхась Рыгоравіч.

– Нельга, але што зробіш? Хочаш жыць – умей круціцца, – усміхнуўся Міхась Рыгоравіч, я прамаўчаў, мне проста было непрыемна з ім гаварыць.

Камісія працавала ў школе і на другі дзень, хадзіла на ўрокі, гутарыла з дзецьмі, правярала ўсё, што можна праверыць.

– Пра вашы поспехі і недахопы мы напішам, прышлём на райана, – сказаў Дубкоў, калі адыходзіў. – А вас, малады чалавек, – ён звярнуўся да мяне, – мы будзем мець на ўвазе...

– Ну, дадуць табе, Павел Мікалаевіч, – сказаў Міхась Рыгоравіч. – Не трэба было звязвацца з імі, трэба было маўчаць.

– Дадучь! – перакрывіў Іван Сямёнавіч. – На тваё ці мае месца паставяць. Павел Мікалаевіч малады, але хітры, здолеў падысці, гэткім Сухамлінскім паказацца.

– Нічога не хацеў я паказацца, – узаваўся я. – Усе маўчалі, падтаквалі, мне сорамна стала, хацелася сказаць, што ёсць і тое, аб чым не трэба маўчаць.

– Скарыстаў момант, – не згаджаўся Іван Сямёнавіч.

Міхась Рыгоравіч глянуў на мяне і прамаўчаў, нічога не сказаў і Уладзімір Пятровіч, які пакуль што не мог зразумець, як могуць яшчэ хітраві, чым ён, рабіць людзі.

25

Двойкі гэтыя прымусілі мяне задумацца: што зрабіць, каб іх было меней, а то і зусім не было?

– Што ты прыдумаеш, калі дзеці не хочуць вучыцца? – заўсёды адказваў на гэта Міхась Рыгоравіч. – Калі другі хоча, то вучыцца.

Дык чаму адны хочуць вучыцца, а другія не? Чаму? Ці, можа, і мне махнуць на гэта рукою, як Уладзімір Пятровіч, не старацца, не траціць свайго вольнага часу, а спакойна адробліваць гадзіны і бегчы дадому? Хто заўважыць, хто ацэніць? А дзеці, калі не стануць інжынерамі, урачамі, то будуць трактарыстамі, рабочымі, няхай вучацца, як хочуць, чаму іменна табе думаць, што яны зробіць у будучым, якую яны прынясуць карысць? Зарабляй паціху свае сто рублёў і не нервайся, шануй сябе, навошта табе які Вася, Пеця, пастаў ты ім тройку... І больш пражывеш, і здаравейшы будзеш..

Аднаго дня на выхаваўчай гадзіне ў сваім сёмым класе я правёў анкету. Паставіў дзецям колькі пытанняў і прасіў іх адказаць, які прадмет яны любяць, за што, з якога ўрока каму хочацца ўцячы, колькі ён вучыць дома, чаму ў яго ёсць двойкі, тройкі, чаму ён не вучыцца толькі на «4» і «5», словам, пытанняў я падабраў ля дваццаці.

Не ўсе дзеці праўдзіва адказалі, каторыя рашылі аб сім-тым змоўчаць, але былі адказы і цікавыя, якія закралі і школу, і сям'ю, і вуліцу, сяброў.

Я стаў меней ставіць двоек, а то зусім не ставіць, а даваць двоечнікам на ўроку лягчэйшае, пакідаць іх пасля ўрокаў і рабіць з імі. Пасядзелі яны колькі дзён, а пасля сталі прасіцца дамоў – то галава ў іх балела, то жывот, то работа важная была, а пасля прызналіся:

– Лепш стаўляйце вы двойку, а пасля ўрокаў не пакідайце.

А адзін шасцікласнік, як толькі надыходзяць мае ўрокі, стаў уцякаць, пра што скоро даведлася Святлана Міхайлаўна і паскардзілася дырэктару.

– Вярні мне яго ў школу, – сказаў мне Іван Сямёнавіч, – бо на цябе напішу ў райана: мне ж за невыкананне ўсенавуча будзе. Што хочаш рабі, але каб ён хадзіў у школу.

Таго ж дня я выпісаў на паперку ацэнкі некаторых сваіх вучняў і рашыў пабыць вечарам у іх дома. Пайшоў я ў суседнюю вёску, да тых бацькоў, у якіх яшчэ ні разу не быў. Рашыў зайсці і да тых, чые дзеці добра вучацца, і да тых, чые мала хочуць брацца за вучобу. А таксама меркаваў заглянуць да шасцікласніка, які з-за мяне пачаў уцякаць з ўрокаў, а то і зусім не прыходзіць у школу.

Прышоў я туды надвечарам, калі блізка над зямлёю стаяла вялікае барвовае сонца, вычырвоньвала небакрай, і яра пёк мароз. У вёсцы якраз паілі кароў, насілі ў хату дровы – на ўсю вуліцу рыпелі калодзежы, дзверы, снег пад нагамі людзей.

Сустрэўшы на вуліцы маладую кабету, я загаварыў з ёю і добра распытаў, дзе жывуць мае сямікласнікі, яна расказала мне, і я па колеру вокнаў, па новых і старых частаколах запомніў тыя хаты, што мне былі трэба.

Я пабаяўся ісці да апошняй хаты і пачынаць з яе: вучні мае маглі згледзець мяне і схавацца дзе ці тут жа сесці за ўрокі, паказацца, што яны штосьці робяць. Я хацеў зайсці да іх знянацку.

Падышоўшы да дома з «белымі вокнамі», як гаварыла мне маладая кабэціна, я павярнуў да сянец, паспеў заўважыць, што дом новы, смалісты, яшчэ звонкі, выцацкаваны, на двары яго стаяў матацыкл з каляскай, на страсе высока ўзнімалася тэлевізійная антэна.

Я пастукаў у сенцах у дзверы, але мне ніхто не адказаў. Тады я зайшоў сам і ўбачыў, чаму мяне не запрасілі зайсці: маладая яшчэ жанчына, мокрая, з закасанымі па локці рукавамі, мыла бялізну, стаяла ля пральнай машыны і, відаць, ад шуму нічога не чула.

Убачыўшы мяне, выключыла машыну, прывіталася.

– Я настаўнік, класны вашага Мішы, – пазнаёміўся я.

– Відаць, нешта ўжо вытварыў у школе?

– Не, – сказаў я, – я хацеў пра яго вучобу пагаварыць, паказаць ацэнкі, якія могуць быць у яго за другую чвэрць.

– Не хоча вучыцца, – сказала маці, – зусім не горнецца да кніжкі. Я і лупцавала, а цяпер дык і рукою махнула, кажу яму: будзеш трактарыстам ці з віламі ў саўгас хадзіць. А ў хаце ж усяго хапае, не галодны,

не голы, работы не даю, хаця вучыся...

– А дзе Міша цяпер? – спытаў я.

– Дзе той Міша? Гуляе недзе, галаву згубілі за гэтым хакеем, – забедавала маці. – Дацямна гэту шайбу ганяюць, з разбітымі галовамі прыходзяць.

– Ён яшчэ і не рабіў урокаў?

– Дзе ён там рабіў, хапіў штосьці ў руку, кінуў у кут сумку і пабег. От звязаўся з гэтымі Зміцеравымі, душу за іх аддае, а яны паганья хлопцы.

– Вы б не пускалі...

– Хіба ён паслухае мяне, ён толькі бацькі яшчэ баіцца, але той не глядзіць за дзецьмі, кажа: няхай настаўнікі вучаць, яны за гэта грошы бяруць.

– Гэта правільна, грошы нам плоцяць, – сказаў я. – Але ж трэба за родным дзіцём і вам паглядзець, калі яно можа пяць дзёек за чвэрць мець, невукам быць.

– Хіба ім укажаш, гэтым мужчынам, – жанчына страсянула пену з рук, падышла да дзвярэй у другую палавіну, адчыніла іх і сказала:

– Пеця, хадзі сюды.

– Чаго? – пачуўся мужчынскі бас.

– Хадзі, настаўнік прыйшоў, пахваліць, што сын добра вучыцца.

– Хай ідзе сюды.

Я зайшоў у другую палавіну, убачыў высокую прыгожую шафу, вялікі тэлевізар, кафляную грубку, халадзільнік; за сталом, пакрытым паверсе сурвэты газетамі, сядзелі некалькі мужчын і пілі гарэлку.

– Хадзі сюды, – махнуў рукою малады, чырвоны ў твары мужчына, і я здагадаўся, што ён гаспадар хаты.

– «Хадзі сюды», – перакрывіла яго жонка. – Яшчэ як іначай не мог прыдумаць?..

– Вінават, – усміхнуўся мужчына, – хадзіце сюды. Пасядзім і пагаворым.

– Не, дзякую, – адмовіўся я, ведаючы, што будуць запрашаць выпіць і цяжка будзе адмовіцца, а выпіўшы будзе нядобра, сорамна заходзіць да другіх.

– Хадзіце, – запрасілі і другія мужчыны, – і пра майго раскажыце.

– Знайшлі калі пытацца, – накінулася гаспадыня. – Пра дзяцей сваіх успомнілі. Калі такія добрыя бацькі, чаму на бацькоўскі сход вас не загнаць?

– Не вучыцца наш? – спытаў мяне гаспадар.

– Во якія могуць быць ацэнкі, – сказаў я і падаў паперку.

– Ну, я яму сёння дам на арэхі.

– Гэта ты ўмееш, – сказала яго жонка.

– Не хочучь вучыцца цяпер дзеці, – загаварылі за сталом. – Ці цяпер настаўнікі не строгія, ці яшчэ што.

– Некалі былі строгія, помню, калі Іван Сямёнавіч...

– Калі самі не можаце памагчы, то хоць паглядзіце, каб ён дома што чытаў ці пісаў, – сказаў я.

– Паглядзім, паглядзім, – сказаў гаспадар; бачачы, што ён хоча пасадзіць мяне за стол, я пайшоў з хаты, папрасіў толькі гаспадыню паказаць, дзе жывуць бацькі Лёніка Логвіна.

– А што – і Лёнік слаба вучыцца?

– Не, – сказаў я, – ён добра вучыцца.

– Скажыце, во ўдасца добрае дзіця – хіба ён з'есць, што наш, ці паспіць у такім чыстым, а да кніжак ахвоту мае. Калі ні прыйдзі, усё чытае, – сказала гаспадыня.

– Ён – выдатнік.

– Удаўся такі, – сказала гаспадыня.

– А можа, і выхаваўся, – сказаў я. – Выдатнікам не народзяцца.

– А бог яго ведае, – сказала гаспадыня. – Я ж таксама хачу, каб мае дзіця вучылася, чалавекам было, а яно не думае пра гэта.

Я развітаўся з гаспадыняй, яна падзякавала мне і правіла да варотцаў.

Да Логвінаў было недалёка, ды я ўбачыў Лёніка, які нёс два вядры вады, і пайшоў за ім. Заўважыў, што пагніў, абурыўся ў Логвінаў частакол, асела, пагніла ў падрубках і хата, была пакрыта гонтаю, ужо даўно пазелянела, абросла мохам.

Лёнік убачыў мяне, засаромеўся, шмыгнуў за гумно. Я зайшоў у цёмныя сенцы, пастукаў, але мне ніхто не адчыніў: у хаце стаяў шум і піск.

Я абмацаў клямку, адчыніў дзверы – і адразу пацішэла: дзеці, якіх было вельмі многа, стаіліся, утаропіліся на мяне.

– Добры вечар! – выйшла з-за цяглянай, некалі белай, а цяпер ужо абкуранай дымам грубкі невысокая жанчына і адказала на мае прывітанне, папрасілася: – Выбачайце, як усходзіцца гэта пламета³, то ўсю хату пераварочвае.

– Багата іх у вас, – усміхнуўся я.

– Ды не спім з гаспадаром, – усміхнулася і жанчына.

– Ну, я з адно забяру, а то ў мяне няма дзяцей, – пажартаваў я.

– Бярыце хоць усіх, – падтрымала жарт жанчына, – Галаву яны мне празванілі, як выйду на двор, дык і не хочацца ў хату заходзіць.

– Каторае мне тут выбраць, – я ступіў, і дзеці сарваліся з месца і ў адно імгненне ўжо сядзелі на печы.

– Я настаўнік, – сказаў я.

– Я ведаю вас, неяк паказвалі мне ў Міланьках.

– Гэта я хаджу і гляджу, што вучні мае робяць дома.

– Наш сядзеў дагэтуль, пісаў нешта, цяпер кароў поіць, – расказвала гаспадыня, – Тэлевізара вельмі хочучь, а, ведаеце, сям'я вялікая, я дома сяджу ды хваравітая, гаспадар адзін робіць, то вельмі і няма з чаго купіць. Ёсць цялё, кажу: гадуіце, выгадуеце, прададзім, тады і тэлевізар купім. І кормяць, і пояць, і кожнага дня мераюць, колькі падрасло. Як ён там вучыцца?

– Добра, – сказаў я, – на вашых дзяцей не крыўдзімся.

– Большы, што да вас ходзіць, паслушны, працавіты, меншыя не такія будуць.

– Дык, кажаце, зрабіў ужо ўрокі?

– Зрабіў, на хакей прасіўся, але не пусціла, кажу: кончыш сёмы клас на пяцёркі, то куплю канькі, а цяпер нечага боты драць, бо грошы самі не сыплюцца.

– Павінен добра кончыць, – сказаў я.

– Нешта з галавою часта жаліцца, – сказала гаспадыня, – ці мо есць мала, ці рост такі, я ўжо не раз кажу: не чытай ты, ляж, паляжы, дык не, кажа: дужа цікава напісана.

– Суседзі вашы, бацькі Мішы Мытніка, добра жывуць, – сказаў я.

– Ён брыгадзір, добра палучае, – сказала гаспадыня, – Кажуць, зімою будзе машыну купляць, нам не дараўняцца да яго.

Я развітаўся з ёю і пайшоў. На дварэ ўжо цямнела, сонца не было, над небакраем стаяла вінная чырвань, снег быў нейкі сіні, моцна рыпеў пад нагамі, ужо даўно была зімовая пара, але вялікага снегу, моцных завірух яшчэ не бачылі.

Я прайшоў з паўвёскі, падзівіўся на маладзік, які невядома адкуль узяўся і холадна свяціў на небе, і нават не заўважыў дома, «пакрытага шыферам і з вялікай верандай»: усе дамы на гэтай вуліцы былі высокія, з вялікімі вокнамі, верандамі, з антэнамі.

Прышлося зайсці ў бліжэйшую хату і запытацца. Як паказалі, то я шпарка зайшоў, сказаў сабе многа не рассядацца, перагаварыць усё хутка.

– Вы хочаце Сашу бачыць? – перапытаў мяне высокі няголены мужчына. – Вунь тэлевізар глядзяць.

Я глянуў у другую палавіну хаты: на крэслах, пасцелях, на падлозе сядзела больш дзесятка падлеткаў і аж вішчалі ад нейкага дэтэктыва.

– Бяда адна – гэтыя тэлевізары, – сказала гаспадыня. – Сядзяць і сядзяць ля яго, як пачне ісці пра гэтых танкістаў ды сабаку, то гора адно: паўвёскі збягаецца, так падлогу стопчуць, што пасля не дамыцца, зубамі не аддзярэш.

– Хлопцы, вы вучылі ўрокі? – спытаў я.

Дзеці паўгіналі галовы і маўчалі, пазіралі адзін на аднаго і пасміхаліся.

– З вамі ж настаўнік гаворыць, – павысіў голас мужчына, падышоў і выключыў тэлевізар. – Вы зрабілі ўрокі? А ты? – звярнуўся ён да сына.

Сын апусціў галаву, дзеці ўсхапіліся і вышмыгнулі з хаты.

– Думаеце, вучыцца пойдуць? Засядуць у некага другога, – сказала жанчына. – Дзень і ноч глядзелі б. Вось і наш бальшун дзень у хакей гуляе, а вечарам тэлевізар глядзіць, калі ён вучыць, не ведаю. Спытаю калі, дык ён адказвае мне: а нам сёння нічога не задавалі. Я сабе і думаю: што цяпер за настаўнікі, што нічога дзецям дадому не задаюць?

– Не задаюць, Саша? – спытаў я.

– Задаюць, – чырванеечы, прызнаўся мой сямікласнік.

– Во, хораша, – перакрывіў яго бацька. – Роўны са мною, а абы-што робіш. Пэўна, многа двоек маеш? Я паказаў паперку з ацэнкамі сына.

– Ай-яй-яй! Колькі двоек! – аж здзівіўся бацька. – Ды за што я цябе кармлю? Ведаеце, я на ферме раблю, днямі дома не бываю. Прыйду – спяць ужо, іду на работу – то ж яшчэ спяць. Вось ён і робіць, што хоча. Я колькі разоў гаворыў: будзеш трактарыстам, бензінам пахнуць. Дык ён мне адказвае: «А я не буду таптацца ў гразі і зямлёю пэцкацца – паеду на завод, буду асфальтаванымі тратуарамі хадзіць», – «А хто ж вас, гэтых гарадскіх, карміць будзе, – пытаю, – бульбы, мукі, капусты хто вам дасць?» Маўчыць, зямлі яму не трэба. Во якая цяпер маладзёж!

– А я, помню, скончыла перад вайною чатыры класы, хацела ісці далей, але бацькі не пусцілі, дык колькі я паплакала, – успомніла гаспадыня. – Ды хіба тады было так вучыцца, як цяпер? Ці тое людзі мелі?

– Не хоча, дык і не трэба, – сказаў бацька, – адумаецца некалі, за локаць сябе ўкусіць.

...Шасцікласнік Пеця быў не «мой» вучань, але ён уцякаў з маіх урокаў, зусім не прыходзіў у школу, з-за яго мяне дырэктар папікаў, і я рашыў зайсці і да яго бацькоў. Зайшоўшы, адразу даведаўся, што ў яго няма бацькі – недзе «сабакам сена косіць». Маці пабедавала, што яе зусім не слухае, звязаўся з дрэннай кампаніяй, калі яна пачне крычаць, то збяжыць куды ці замкнецца і не пусціць яе у хату. Пастаіць тады ці пасядзіць у суседзяў, а пасля просіцца, каб упусціў. І ў школу, калі дасць грошай ці паабячае што, то ходзіць, калі не дасць, чаго хоча, то не ідзе.

Пеці дома не было, а я вельмі хацеў яго ўбачыць, я сеў так, каб мяне не было відаць з двара і стаў чакаць вучня, слухаючы расказы яго маці.

Сядзеў я доўга, аж надакучыла ўжо. Думаў, што і не дачакаюся, як пачуў скрып снегу, а пасля і сам Пеця бразнуў дзвярамі і зайшоў у хату. Убачыў мяне – і анежывеў.

– Што, сыноч, сорамна стала? – жаласна спытала маці. – Мне самой сорамна, як настаўнік усё пра цябе раскажаў.

– Ты зрабіў назаўтра ўрокі? – спытаў я.

– Не, – апусціў галаву Пеця.

– Малайчына! – сказаў я. – Добра думаеш пра сябе і пра старасць маці. Але правядзі мяне, а то позна, яшчэ заблуджуся я.

– Правядзі, сыноч, настаўніка, – папрасіла гаспадыня.

Мы выйшлі ў сенцы; калі Пеця адчыніў дзверы з сянец, я прытрымаў яго, падышоў упрытык і прыціснуў яго да сцяны, другою рукою падціснуў яму бараду. Пеця прыпыніўся, аж перастаў дыхаць ад нечаканасці.

– Калі ты, малец, будзеш уцякаць з маіх урокаў, а то і зусім не хадзіць у школу, – расцягваючы, знарочыста цвёрдым, страшным голасам сказаў я, – то я цябе ў міліцыю завяжу. А то і ў дзіцячую калонію. Зразумеў?

Пеця не мог вымавіць ад неспадзявання і слова, толькі лыпаў вачыма.

– Ясна? – перапытаў я. – Будзеш хадзіць у школу?

– Буду, – прашаптаў ён.

– Глядзі, капітан! – сказаў я, падняў яго, страсянуў і апусціў на зямлю. – І каб матку шанавай, а не здэкавайся з яе. Ясна?

– Ясна, – сказаў разгублена Пеця.

– Як мяне завуць?

– Павел Мікалаевіч.

– Помні гэта, – я адпусціў яго, а сам выскачыў на двор...

Сцямнела, пашарэла светлая палоска на захадзе, як і шэрым, з мноствам зорак было неба, толькі там, дзе ярка свяціў месяц, неба здавалася блакітным і чыстым. Убачыў я гэта і ўспомніў, што трэба цяпер зайсці да Ларысы: даўно ўжо не быў у яе.

...Назаўтра я наўмысна зайшоў у шосты клас: Пеця сядзеў за партай і гартаў падручнік, у гэты дзень ён са мною нават два разы паздароўкаўся, і другі раз, калі вітаўся, нават збянтэжыўся, чаго з ім мала калі было.

26

Пара была блізкая да Новага года, і я ўжо ведаў, што сёлета мяне ў войска не возьмуць. Забяруць, відаць, вясною.

Я чакаў зімовых канікул: стаміўся за восень, нагаварыўся з дзецьмі, наслухаўся іх адказаў, смеху, крыку, хацелася пабыць аднаму, адпачыць і падумаць. Ужо тое-сёе я сам уведаў за гэтыя месяцы, тое-сёе падказалі людзі, – і трэба было ўсё гэта абдумаць.

Непакоіла і іншае: а як будзе з Ларысаю? Ці нам хавацца ад людзей, таіцца на рабоце, сустракацца толькі вечарам, ці зрабіць так, як робяць усе, – распісацца, сабраць грошай і згуляць вяселле, пачаць жыць разам? Адною работай, аднымі клопатамі?

– Мо пачакаем крыху, – прасілася Ларыса. – Чаго нам спяшацца так?

– Можа, ты баішся, што пайду вясною ў войска?..

– Нічога я не баюся, – не падабаліся Ларысе мае словы. – Давай во з'ездзім на канікулах да нашых, пагаворым...

– Не, не! – замахай я рукою.

– Чаго ты!

– Саромеюся бацькоў тваіх, – сказаў я.

– З'ядуць цябе, – пакрыўдзілася Ларыса.
– Не з'ядуць, – сказаў я, – але і яны, і суседзі будуць глядзець на мяне як на дзіва.
– Усё роўна ж некалі будуць глядзець, – усміхнулася Ларыса.
– Тады будзе другое.
– Я адна дамоў не хачу ехаць, – гаварыла Ларыса. – Зноў прыйдзе Віктар, будзе прасіцца і абяцаць залатыя горы, і нашы скажуць: не соладка, дзеўка, замужам, але табе ўжо дваццаць трэці год, глядзі...
– Хоць ты едзь ды выратуй цябе.
– Канечне, трэба з'ездзіць. А дзе мы з табой пасля жыць будзем? Хто нас возьме сям'ёю на кватэру?
– Яно праўда, – сказаў я.
– Трэба шукаць другой школы, дзе маглі б даць якую страху.
– Але ж я прывык ужо да гэтай, Ларыса. Не так да школы, як да дзяцей.
– І я прывыкла, – сказала яна, – Але што рабіць?
– Трэба падумаць. Здаецца, у суседняй вёсцы будуць двухпавярховы дом. Каб папрасіцца, можа, і далі б які пакойчык.
– Схадзі ты, даведайся, я-то не пайду.
– Канечне, схаджу: галава ж сям'і я.
– Галава!..
...Аднаго дня Уладзімір Пятровіч сабраўся ісці ў суседнюю вёску і пабедаваў, што не хочацца аднаму ісці. Я падахвоціўся схадзіць з ім, не так за кампанію, як хацеў уведаць пра той дом, што будуюцца ці пабудоваўся, уведаць, ці можна спадзявацца на якую кватэрку ў ім.
Па дарозе я паспрабаваў загаварыць пра гэты дом з Уладзімірам Пятровічам, ён раскажаў, што ў доме будзе шаснаццаць кватэр з вадзяным ацяпленнем, газам, – словам, з усімі гарадскімі выгодамі.
На ўчарашні дзень падало ўжо на гэтыя кватэры заяў дванаццаць чалавек.
«Яшчэ чатыры кватэры ў запасе, – радасна падумаў я. – Можа, пашанцуе і нам атрымаць. Трэба сёння ж напісаць заяву».
– Я так, Мікалаевіч, прыкмячаю, што і ты жаніцца збіраешся, – усмінуўся Уладзімір Пятровіч. – Ды і гавораць аб гэтым.
Я нічога не сказаў, толькі ўсмінуўся.
– Я табе параіў бы не спяшацца, – ужо сур'ёзна сказаў Уладзімір Пятровіч. – Канечне, халасцякі мала думаюць пра такія словы жанатых, разважаюць: я люблю яе, яна любіць мяне, і мы будзем шчаслівыя. Так думаў і я, ажаніўся, не паслухаў добрых людзей... Ты мовавед. Твая прафесія падывдзе і ў рэдакцыі, выдавецтве і райкоме; ажэнішся – не вельмі вырвешся са школы, жонцы работу знойдзеш. А халасцяком ты вольны вецер, ніякіх клопатаў, а жанчын мець можна процьму.
– Але гэта не тое, – запярэчыў я.
– Ты, канечне, Ларысу Іванаўну лепш ведаеш, вучыўся з ёю, – гаварыў Уладзімір Пятровіч. – Здаецца, добрая, відная дзяўчына, але толькі настаўніца і век ёю будзе. І ты век настаўнікам будзеш. А ты паехаў бы ў горад, узяў бы дачку якога шпунціка, каб была машына, кватэра, і пажыў бы па-чалавечы. У цябе ўсё для гэтага ёсць: і рост, і краса, і розум, і язык падвешаны, ты можаш не такую дзеўку хапнуць.
– Можаш «хапнуць» і не праглынуць, – сказаў я.
– Лепш добрае не праглынуць, чым поснае сёрбаць. Але я даўно бачу, што не робіш нават тое, што можаш. Другія за тое, што маеш і можаш ты, тысячы далі б, а ты марнуеш дарэмна, зусім не думаеш пра сябе і сваё будучае. Хочаш вельмі правільна, так сказаць, жыць. Але, я табе скажу, даб'ешся ты так таго, чаго дабіўся Алесь Трахімавіч.
– Сорак год працуе ў школе, вучні яго міністрамі, інжынерамі, урачамі, шафёрамі робяць...
– А што яму з гэтага?– запытаў Уладзімір Пятровіч. – Жыве ў маленькай хатцы, хоць вучні былыя маглі б даўно палац адляпаць. Не хоча.
– Кожны чалавек выбірае сам, як яму жыць, – сказаў я.
– Але не абавязкова ў жыцці вучыцца толькі на сваіх памылках, – зафіласофстваваў Уладзімір Пятровіч. – Лепш вучыцца на памылках другіх, старэйшых... Я-то не быў бы ў гэтай школе, а то і зусім не падаўся б у асвету, каб мне не інстытут канчаць ды дзяцей сваіх на ногі паднімаць.
– Рыба шукае, дзе глыбей, – сказаў яму ў тон я.
– А мне глыбей тут пакуль што, – усмінуўся ён і пачаў раскаваць пра сваю вучобу, як ён здае залікі і экзамены.
Так мы дайшлі да канторы саўгаса, зайшлі да дырэктара.
– А, педагогі!– даволі радасна сустрэў ён нас, пасадзіў на канапе, жартаўліва запытаў у мяне: – Пішуць яшчэ раманы пісьменнікі?
– Пішуць, – усмінуўся я.

– Яны, мусіць, добра маюць за сваё пісанне? – ужо сур'ёзнай спытаў ён.

– Не ведаю, – сказаў я. – Толькі ведаў такіх паэтаў, што і ў студэнтаў нават грошы пазычалі.

– Есць і сярод іх браціі баякі, – закурыў і сказаў дырэктар. – А мне, хлопцы, сёння ўскрутка была, – і ён расказаў, як змарозілі ў адной брыгадзе бульбу.

Мы слухалі і спачувалі яму.

– Я чуў ад сваіх кабет, што ў вас, у школе, вяселле завязваецца? – усміхаючыся, спытаў мяне Іван Карпавіч.

– Ды збіраецца, – падтакнуў яму Уладзімір Пятровіч.

Я маўчаў, толькі ўсміхаўся, але адчуваў, што трэба ўставіць і сваё слова, вывудзіць у гэтым жарце карысць для сябе.

– Неяк я бачыў яе, нічога, стройная, прыгожая дзяўчына, – сказаў Іван Карпавіч. – Мне спадабалася.

– І яму, відаць, падабаецца, – падтакнуў Уладзімір Пятровіч. – Вы толькі глянулі, а ён і пасядзеў ужо ля яе...

Я незадаволена глянуў на свайго калегу, Іван Карпавіч перахапіў мой гэты позірк, стрымаўся з жартамі, сказаў сур'ёзна:

– Дзела маладое. Хто з нас не быў малады, на зоркі не глядзеў...

– Як жаніцца, калі жыць няма дзе? – здалёку пачаў я.

– З жылём цяпер праблема, – уздыхнуў Іван Карпавіч. – А на сваю хату век рабіць будзеш. Мы вось пабудавалі для саўгаса шаснаццацікватэрны дом, а заяў маем пятнаццаць. І не адмовіш: просяцца спецыялісты, моладзь, без якіх саўгас не можа быць. Табе, Уладзімір Пятровіч, мо як і выхітруем.

– Трэба, – сказаў Уладзімір Пятровіч, – а то гаспадыня бурчыць, скардзіцца, што празванілі ёй вушы свае дзеці, надакучылі за век, а цяпер чужыя звоняць...

– Будзем старацца, – сказаў Іван Карпавіч, – але ж сам падумай: прыходзіць шафёр ці трактарыст малады, хлопец толькі з войска, гаворыць: «Дасце кватэру – буду жаніцца і ў вас рабіць, не дасце – паеду ў горад, ажанюся і на чаргу стану». Не дасі – з'ездзе, а ў нас цяпер во колькі тэхнікі... А паспрабуй эканамісту, аграному, бухгалтару якому прыезджаму свайго кута не даць...

– А мы спадзяваліся на вас, – сказаў я, і ў душы маёй апала ўсялякая надзея на свой кут.

– Скажу, Мікалаевіч, па сакрэту табе, ёсць пакуль што адна вольная кватэра, трымаем яе для новага агранома. Прыедзе сямейны – яго, халасцяка прышлюць – тады яшчэ можна падумаць ці паглядзець.

– То, можа, напісаць на ўсякі выпадак вам заяву? – спытаў я, і ўва мне зноў ажыла надзея, спадзяванне на шчасце.

– Калі пісаць, то не мне, а рабачкому, – сказаў дырэктар. – Але, як я вам ні спачуваю, нічога не абяцаю. І вы патрэбны чалавек у саўгасе, але вы не мой работнік.

– Дык мы вам рыхтуем работнікаў, – заступіўся за мяне Уладзімір Пятровіч.

– Гэта мы ведаем, – усміхнуўся Іван Карпавіч, – чуем і самі гаворым.

Я, спадзеючыся на шчасце, напісаў ад імя Ларысы і сябе просьбу даць нам, калі можна будзе, кватэру ў новым вялікім доме.

– Трэба было табе не так падыходзіць, – калі мы выйшлі з канторы, сказаў Уладзімір Пятровіч. – Ці размову зусім з іншага пачынаць, ці не ў гэтым месцы. Правароніў ты сёння, словам. Вось і разумны, а людзей не ведаеш.

– А што мне трэба было рабіць? – спытаў я.

– Пасля скажу, – усміхнуўся Уладзімір Пятровіч.

– Калі сабе кватэру атрымаеш? – ледзь не са злосцю спытаў я.

– Ну, чаму... – пачаў адгаворвацца мой калега, нават крыху паружавеў, што я ўгадаў яго думкі, якія ён не вельмі хацеў выказаць.

27

Ішлі апошнія дні работы ў школе ў гэтым старым годзе – пісаліся сачыненні, ізлажэнні, стаміліся і дзеці, і настаўнікі. Чакалі Новага года, новага снегу, зімовых ледзь не двухтыднёвых канікулаў. Хто хоць крыху парабіў у школе, ведае, якая гэта асалода, вялікая радасць – канікулы!..

Я правяраў кантрольныя работы, выстаўляў адзнакі за чвэрць і бачыў, што за гэта я сам больш перажываю, як дзеці. Добра помніў, як калаціўся вучнем за гэтыя адзнакі, як глядзелі на іх мае бацькі, параўнаў, як глядзяць на іх цяперашнія дзеці і іх таты і мамы. Думаў я пра гэта, і нешта здавалася мне, што і мы, настаўнікі, і бацькі недзе штосьці перагнулі, недаглядзелі.

Я сам яшчэ ўспомніў, як мне ў школе гаварылі настаўнікі, а дома такое ж выказвалі бацькі, суседзі, ды і цяпер гавораць на сваіх уроках дзецям Міхась Рыгоравіч ды Уладзімір Пятровіч: вучыся, калі не думаеш пасвіць кароў, не прыбіраць на фермах гной, не глытаць за трактарам пыл. Вучыся, калі хочаш хадзіць пад

гальштукам ці пад капелюшом, вучыся, калі хочаш выбрацца ў горад...

І дзеці, як і цяпер каторыя, вучацца ўжо ў школе думаць пра «гальштукі», цураюцца вілаў. Але вёска змянілася, людзі не так сталі баяцца фермы, калі там усё механізавана, добра плоцяць, калі свінарка, пастух не толькі атрымліваюць больш за «спецыяліста з дыпламам», але і шануюцца людзьмі.

Сёння мае ўсе сямікласнікі ведаюць, што яны пойдучь на заводы і заробяць не менш за мяне, настаўніка, што яны і культуры, аб якой я гавару ім, хочуць большай, чым можна знайсці тут. Хоць культуру яны няправільна разумеюць.

«Але ці не замнога я хачу? – часамі думаў я. – Так можна і заблытацца. Але так, як робім мы, рабіць мала, трэба нешта шукаць і новае... Ці не шукаць, не думаць пра гэта, як робяць некаторыя?»

– Але хапае работы ў школе, – гаварыў я сабе ўслых. – Ёсць аб чым думаць, што шукаць – і можна тое-сёе знайсці.

...Апошнім днём старога года я нажыў непрыемнасць для сябе. Мае сямікласнікі паскардзіліся мне, што дзве іх чарніліцы, якія яны купілі за свае грошы, узялі дзеці з пятага класа, класнай якіх была Вольга Піліпаўна. Самі яны не пайшлі забіраць, пабаяліся.

Я пайшоў да пяцікласнікаў і, ведаючы, што дзеці любяць гаварыць праўду, запытаў:

– Скажыце, хто ў вашым класе такі нехарошы, што чарніліцы нашы забраў?

– Пеця і Вася, – у адзін голас закрычалі дзяўчынкі.

– Чаму вы іх узялі? – спытаў я хлопчыкаў.

Тыя папускалі галовы. Я прысармаціў іх і аддаў сваім дзецям іх чарніліцы, а сам пайшоў у настаўніцкую.

Следам за мною ўскочыла Вольга Піліпаўна, падбегла да мяне, аж сіпела і не магла нічога вымавіць.

Я здзівіўся і глядзеў на яе.

– Вы... вы... – выцісквала Вольга Піліпаўна, усе настаўнікі таксама са здзіўленнем глядзелі на нас.

– Што такое? – спытаў я.

– Вы яшчэ жартаваць думаеце са мной? – нарэшце знайшліся ў яе словы. – Хто я вам: вучаніца ці стары педагог?

– Вольга Піліпаўна, я не разумею...

– Вы тады – хам!. – ужо крычала Вольга Піліпаўна. – І жарты вашы такія. Стаю ў класе, грэюся ля грубка, заходзіць, забірае чарніліцы і аддае гэтым хуліганам з сёмага. Я перад дзецьмі спыняю: «Павел Мікалаевіч! Павел Мікалаевіч!» – а вы хоць бы глянулі.

– Чэснае слова, я вас не бачыў і не чуў, – збянтэжыўся я, – Ды і чарніліцы былі маіх дзяцей. Навошта нервавацца з-за такой дробязі?

– Гэта для вас дробязі, а для мяне гэта не дробязі, – ужо спакойней, але яшчэ гучна гаварыла Вольга Піліпаўна. – Вы аўтарытэт мой падарвалі.

– Не падрываў я вашага аўтарытэту, – апраўдваўся я.

– Вы святы, нічога дрэннага не робіце, – перакрывіла мяне Вольга Піліпаўна, – Добранькі, разумненькім прыкідваецца, а самі цішком і пад Івана Сямёнавіча падкопваецца, старым ды адсталым яго паказваеце.

– Каб ён быў стары ці адсталы, то яго райана зняў бы з пасады, – сказаў я.

– Чаго вам і хочацца...

– Не выдумляйце, – узлаваўся і я.

– Малады яшчэ, папрацуйце, работу ўведайце, – сказала Вольга Піліпаўна і спакайнела, гаварыла цішэй: – А паказвацца разумнымі ды добранькімі ўсе ўмеюць.

Уладзімір Пятровіч і Міхась Рыгоровіч маўчалі, хоць бы казалі слова.

Вольга Піліпаўна замоўкла, пагардліва прайшла ля нас і выйшла на калідор.

– Ну і аса! – хіхікнуў Міхась Рыгоровіч. – Яна ўжо даўно збіралася...

– І вас, настаўнік і завуч Міхась Рыгоровіч, папрашу: перастацьце, – сказаў Алесь Трахімавіч, – абараніць іх вы маглі і раней.

Міхась Рыгоровіч асекся, збянтэжыўся, замармытаў:

– Я нічога, я толькі...

– Не трэба вашага гэтага «нічога»...

Празвінеў званок, і ўсе пачалі моўчкі збірацца на ўрокі. У мяне ўрока не было, я падышоў і стаў глядзець у акно, за якім гулі на далёкую вясну драты, праз нейкую шчылінку тонка свістаў і дзьмуў мне ў скронь холад, але я не адыходзіў і стаяў, глядзеў на блакітнае з белымі воблакамі, як і летам, неба, на яснасць, белату на дварэ і нават не верыў, што там цяпер холадна і стыла. Ні аб чым не думалася, не гадалася, толькі калі забалеў зуб, я зразумеў, што і я жыву на свеце, стаю вось ля акна, і мне чамусьці не зусім добра на душы.

Хтосьці мне паклаў руку на плячо. Я азірнуўся: ля мяне стаяў Алесь Трахімавіч.

– Я стары чалавек, Павел Мікалаевіч, гэтым летам на пенсію пайду, хоць і не ведаю яшчэ, як буду жыць без школы, – гаварыў Алесь Трахімавіч. – Але вам скажу, што адзін дыплом вы ўжо абаранілі. У інстытуце, як і ўсе. Але трэба абараніць яшчэ дыплом на смеласць, сумленнасць, цяроплінасць, настойлівасць. Яго людзі абараняюць усё жыццё. Я толькі цяпер, пад старасць, зразумеў, што некалі хацеў сказаць Маркс, калі ў яго запыталі, у чым ён бачыць шчасце. «Барацьба», – адказаў ён. Я толькі цяпер зразумеў гэтае слова «барацьба», і, каб мне ўдалося перажываць свой век, то і жыў бы гэтай барацьбою, раней і лепш абараніў бы свой другі дыплом...

Я стаяў і слухаў старога чалавека і, здаецца, разумеў яго.

– І вы ніколі не бойцеся, што вы робіце ўсё, што робяць усе, але робіце так, як не робіць ніхто. Толькі так і варта жыць. І не трэба спакойненька глядзець ды з усмешкай думаць: мне гэта не падабаецца, гэта ўсё дрэнна, я зрабіў бы лепш. Зрабіў бы – зрабі, змагайся, хоць гэта і накліча на цябе зайздрасць, помету, не бойся гэтага, не старэй душою і не чарсцвей. Веды, што далі ў інстытуце, – гэта не толькі наша справа, але і справа Радзімы. А адказнасць у нас заўсёды ясная: адказнасць перад людзьмі... Так што ў вас усё яшчэ наперадзе...

Я слухаў старога настаўніка, верыў яму і глядзеў у акно, за якім аціхла злая мяцеліца, уляглася, стаілася недзе за лесам. Са страхі сыпнула сухім снегам, закруціла – і тут жа аспакайнелі ўсе разлогі, выбеліліся, заіскрыліся, сталі светлымі і шырокімі.

1972

1. Альяс – алоэ;
2. Саган – чыгунок;
3. Пламаета – непаслухмянае дзіця.